

TÜRKİYE'DE 1950-1965 DÖNEMİNDE ÜCRETLİ KADIN EMEĞİNE İLİŞKİN GELİŞMELER

Doç. Dr. Ahmet Makal

Ankara Üniversitesi

Siyasal Bilgiler Fakültesi

•••

Özet

Türkiye'de 1950-1965 döneminde, gelişen çalışma ilişkileri ve ekonomik oluşumlara koşut olarak; işgücü de nicel ve nitel bir değişime uğramıştır. Bu çerçevede işgücünün statü dağılımı da değişmekte, ücretlilerin sayısı artmaktadır. Ancak, değişimler kadın işgücü açısından, erkek işgücüsüyle karşılaştırılmayacak kadar yavaş olmuştur. Kadınlar, büyük bir ağırlıkla tarım kesiminde ve ücretsiz aile işçisi kategorisi içerisinde istihdam edilmekle birlikte; bulgularımız, resmi istatistiklerin, ücretsiz aile işçisi kadınları olduğundan çok, ücretli kadınları ise olduğundan az gösterdiğini ortaya koymaktadır. Tarım dışı kesimlerde ve ücretli olarak çalışan kadınların oranı da son derece düşük olup, sınırlı artışlara karşın, 1965 yılı itibariyle bile erkeklerin 1/5'i düzeyinde ve % 6'lar dolayındadır. Ücretlere ilişkin değerlendirmelerimiz ise hemen her sektörde ve düzeyde kadın işçilerin ücretlerinin erkekler göre daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmamız, bu farklılıkların büyük ölçüde kadın işgücünün okul eğitimi ile hizmet içi eğitim ve iş deneyimi itibariyle; erkek işgücüne göre daha niteliksiz olmasıyla açıklanabileceğini göstermektedir.

Female Waged Labour in Turkey in the Period of 1950-1965

Abstract

1950-1965 is a period in which industrial relations have developed in many aspects, which means labour has quantitatively and qualitatively changed in relation to maintaining transformations of all economic dimensions. In terms of this transformation, status division of labour has also gradually changed; number of waged workers has dramatically increased. However, if we consider the gender aspect of this transformation of labour process, change of the number of female workers has been gradually slow than male labour. Women have been mostly employed in agriculture and as unpaid family workers. Nevertheless, official statistical figures usually show that the number of the female labour employed as unpaid family workers are much more than as they actually are. Thus, actual percentage of the waged female labour has taken in those indicators much less than actually they are. The percentage of waged female labour in non-agricultural activities is very low. The percentage of female wage earners within the total number of female labour force, even in 1965, is only % 6 and % 20 of the whole wage earners. Our evaluations in terms of wages, also proves that women's wages are less than males in whole sectors without any exception. Our research has shown that these differences in wages can be explained in respect to lack of education, training and work experience, which is namely signifies unqualified status of the female labour.

Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler

I. GİRİŞ

A. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

18. yüzyılda Batı Avrupa'da gelişen Endüstri Devrimi, çalışma yaşamına ilişkin genel gelişmeler yanında, kadın çalışmasına ilişkin önemli oluşumlara da yol açmıştı. Geleneksel olarak tarım kesiminde, evlerde kurulu tezgâhlarda ve ağırlıklı olarak dokuma işlerinde ya da fabrika niteliği taşımayan küçük atölyelerde çalışan kadınlar; geniş bir biçimde fabrika niteliğindeki sanayi kuruluşlarında da istihdam edilmeye başlanmıştı. Çalışan kadınların niceliğindeki artış yanında, bu kesim, ağırlıklı olarak ücretli çalışma düzeni içerisine girmişti. Sorunun bir başka boyutu da, kadınların, kötü çalışma koşulları altında ve zaten düşük olan ücret ortalamalarının altında istihdam edilmeleriydi. Bu gelişmeler sonucunda, işçileri koruyucu sosyal politika önlemleri de, öncelikle kadın ve çocuk çalışanları koruma amacıyla gerçekleştirilmeye başlandı.¹ Değişik ülkeler yanında, uluslararası kuruluşlar da konuya ilişkin çalışmalar yaptılar. Örneğin, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün ilk sözleşmeleri arasında kadınlara ilişkin olanlar da yer almaktadır.²

Türkiye'de ücretli kadın emeğinin varlık kazanması, 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Buna karşılık ülkemizde kadın emeğinin tarihine ilişkin çalışmalar son derecede sınırlıdır. Çalışmamızda, Türkiye'de önemli bir toplumsal dönüşümün yaşandığı 1950-1965 döneminde, kadın emeğine ve özellikle ücretlilik statüsü içerisinde çalışan kadınlara ilişkin gelişmeler, değişik boyutları ile incelenmektedir.³ Konuya ilişkin olarak, birinci el istatistiksel kaynaklar geniş bir biçimde kullanılırken, aynı zamanda eleştirel bir

1 Çeşitli ülkelerdeki uygulamalar için, bakınız, (TALAS, 1990: 191-197, 203-204, 208-209).

2 Örgütün 1919 yılında kabul ettiği ilk sözleşmeler arasında; 3 numaralı Analığın Korunması ve 4 numaralı Gece Çalışması (Kadınlar) sözleşmeleri de bulunmaktadır.

3 İşgücünün statüsü ile eşanlamlı olarak "işgücünün meslekteki mevki", "işgücünün çalışma durumu" gibi kavramlar da kullanılmakla birlikte, biz çalışmamız boyunca "statü" kavramını kullanmayı tercih ediyoruz.

değerlendirmeye de tabi tutulmaktadır. Bu çerçevede, birçok metodolojik eksiklik ve aksaklıkla malul olan nicel veri kaynakları, özellikle ücretsiz aile işçiliği ve ücretlilik statüsü içerisinde yer alan kadınlara ilişkin olarak sorgulanarak, literatürde genellikle kabul gören sonuçlardan daha farklı noktalara ulaşılmaktadır.

Bir tarih çalışmasında incelenen dönemi, öncesi ve sonrası ile bağlantılı olarak değerlendirmek zorunludur. Bu nedenle, çalışmamızın ekseninde 1950-1960 döneminde yaşanan gelişmeler yer almakla birlikte, inceleme dönemi 1950-1965 olarak belirlenmiştir. Bu tercihimizde, 1963 Tarım Sayımı, Memur İstatistikleri ve 1965 Genel Nüfus Sayımı gibi istatistiksel veri kaynaklarını değerlendirebilmek kaygısı da önemli rol oynamıştır. Gene aynı kaygıyla, mümkün olan durumlarda 1950 öncesi döneme uzanmaktan da kaçınılmamıştır. Buna karşılık, istatistiksel kaynaklardaki yöntem farklılıklarından dolayı, her durumda bu yılların tümüne ilişkin verileri kullanmak mümkün ve anlamlı olmamaktadır. Çalışmada mümkün olan durumlarda kadınlar yanında, çocuk işçilere ilişkin veriler de değerlendirmeye alınmaktadır. Bunun nedeni, çocuk işçilerin cinsiyet dağılımına ilişkin net bilgiler olmamakla birlikte, özellikle bazı faaliyet kollarında bu kategorinin büyük ölçüde kız çocuklardan oluşmasıdır.

B. Türkiye'de 1950 Öncesi Dönemde Kadın Emeği: Kısa Bir Özet⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının geleneksel çalışma alanlarının başında tarım kesimi gelmekteydi. Bu kesimde çalışma, İmparatorluğun özellikle tarımda küçük üreticiliğin egemen olduğu son dönemlerinde, daha çok ücretsiz aile işçiliği biçiminde gerçekleşmiştir. Tarım dışı geleneksel faaliyet alanları içerisinde ise halıcılık ve dokumacılık faaliyetleri başta gelmekteydi. Bu faaliyetler evlerde kurulu tezgâhlarda ya da ev dışında ve fabrika niteliğini taşımayan küçük atölyelerde gerçekleştirilmekteydi. 1910-1913 yılları itibarıyla, ülke genelinde sadece halıcılık alanında 19 445 tezgâhta 60 082 kişi çalışmaktaydı. Bu tezgâhların büyük bölümü; İstanbul, Ege ve İç Anadolu bölgelerinde bulunmaktaydı (ELDEM, 1994: 86).

Halıcılık başta olmak üzere bu tür geleneksel faaliyetlerde çalışan kadınlar arasında ücretli çalışma, sanıldığından daha yaygındı. Küçük atölyelerde ücretli olarak çalışan kadınların dışında, özellikle halı imalatında; kullandıkları aletleri ve hammaddeleri imalatçılardan sağlayan, ürettikleri ürünler üzerinde bir mülkiyet hakkına sahip olmaksızın, parça başına ücret karşılığı olarak kendi evlerinde halı dokuyan ve neredeyse tümüyle kadın ve kızlardan oluşan bir kesim bulunmaktaydı. Avrupa'daki "eve iş verme"

4 Buradaki bilgiler, daha önceki iki çalışmamızdan özetlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu için, bakınız, (MAKAL, 1997: 190-197); Cumhuriyet döneminde 1920-1946 yılları için, bakınız, (MAKAL, 1999: 309-311).

sisteminden, kullanılan sermayenin işverene ait olmasıyla ayrılan ve "kapitalist ev sanayii" olarak nitelendirilebilecek bu sistem içerisinde ücretli ya da ücretli-benzeri olarak çok sayıda kadın istihdam edilmekteydi (AYATA, 1987: 33). 1913 yılında halı üretiminin % 42'sinin bu şekilde yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu ise yaklaşık 25 000 çalışan kadına tekabül etmektedir.

19. yüzyıldan, özellikle Tanzimat'tan başlayarak gözlenen sanayileşme çabaları içerisinde dönemine göre ileri üretim teknikleri kullanan modern, büyük ölçekli sanayi kuruluşları kurulmaya başlanmıştı. Artık fabrika niteliğini taşımaya başlayan bu kuruluşlarda çok sayıda kadın işçi istihdam edilmekteydi. 1915 yılında gerçekleştirilen ve ülkenin sanayi açısından en gelişmiş yörelerindeki büyük kuruluşları kapsamına alan 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, 1913 yılında bu kuruluşlarda 5 863 kadın çalışmaktaydı ve çalışanların % 34.44'ünü oluşturmaktaydı. 1915 yılı itibariyle ise çalışan kadın sayısı 4 307, toplam çalışanlara oranı % 30.6'tır.⁵ Kadınların yaklaşık % 95'inin geleneksel faaliyet alanları olan dokuma ve gıda gibi sanayi dallarında yoğunlaştığı görülmektedir.

İmparatorlukta, 19. yüzyıldan başlayarak, kadın işçilerin sayısında gözlenen artışın nedenleri arasında, sürekli yaşanan savaşlar dolayısıyla erkek işgücünde ortaya çıkan eksilmeler başta gelmektedir. "Savaş ilerledikçe erkek nüfusun cepheye sevki nedeniyle emek arzı sınırlı kaldı; kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekildi. Fabrikalardan atölyelere, yol yapımından sokak temizliğine kadar birçok iş sahasında kadın işçi çalıştırılmaya başlandı." (TOPRAK, 1995: 132). Devlet dairelerinde kadın memur çalıştırılmasına da bu dönemde başlandı (TOPRAK, 1995: 134).

Savaş ve bunun getirdiği işgücü kıtlığı yanında, kadınların istihdamını olumlu yönde etkileyen başka faktörler de bulunmaktadır. Bunlar arasında, kadınların ücretlerinin düşüklüğü de bulunmaktadır. 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, kadın işçilerin ücretleri aynı faaliyet kollarında çalışan erkeklerin yaklaşık yarısı düzeyindedir (ÖKÇÜN, 1970). Gene 1913 itibariyle kırsal kesimdeki ücret farklılıklarının, sanayi kesimindekinden de büyük olduğuna ilişkin veriler bulunmaktadır.⁶ Cumhuriyetin hemen öncesinde, 1920 yılında İstanbul'da yapılan bir araştırmaya göre de, fabrikalarda kadınlar ve çocuklar, erkek işçilerin beşte üçü ile dörtte üçü arasında ücret almaktaydılar (MOORE, 1995: 154). Bunun yanında, kadınların sendika ya da sendika benzeri işçi kuruluşlarına ve onların değişik etkinliklerine katılma olasılıklarının daha az olması da kadın istihdamını arttıran faktörlerden biridir. Özellikle 1870

5 (ÖKÇÜN, 1970)'ten hesaplanmıştır.

6 Bakınız (TOPRAK, 1982: 336-337, Tablo XXV).

sonrasında ortaya çıkan ve İkinci Meşrutiyet sonrası tırmanan işçi hareketlerinin, bu mülahazaları güçlendirdiği söylenebilir.⁷

Cumhuriyet döneminde de kadınların tarım dışı kesimlerde ve ücretli olarak çalışmaları süreci hızlanarak devam etmiştir. Bu oluşum üzerinde, tarım dışı faaliyet alanlarında sağlanan gelişmeler yanında, kadının toplumsal konumuna ilişkin değişimler ve 1930 sonrası dönemde izlenen devletçi iktisat politikaları da etkili olmuştur. Türkiye'nin ilk iş istatistiklerine göre 1937 yılında İş Kanunu'na tabi işyerlerinde çalışan kadın işçilerin sayısı 50 131, oranı ise % 18.89 iken; 1943 yılında sayı 56 937'e, oran ise % 20.70'e yükselmisti.⁸ Cinsiyete dayalı ücret farklılıkları bu dönemde de varlığını sürdürüyordu. İş İstatistiklerinden bu konuda bilgiler elde etmek mümkün olmamakla birlikte, döneme ilişkin başka çalışmalar ve veri kaynakları, çalışan kadın ve çocuklarla erkekler arasındaki ücret farklılıklarına ilişkin bilgiler vermektedir.⁹

II. TÜRKİYE'DE 1950-1960 DÖNEMİNDE KADIN EMEĞİNE İLİŞKİN TEMEL NİTELİKLER VE DEĞİŞMELER

A. Kadınların İşgücüne Katılma Oranları

Kadınların işgücüne katılma oranı yani kadın nüfus içerisinde iktisaden faal olanların oranı, çok sayıda sosyo-ekonomik faktör tarafından etkilenmektedir ve evrensel olarak erkeklerinkinden düşüktür. Bu açıdan dönem itibariyle Türkiye'nin durumu da; gelişmiş olsun, azgelişmiş olsun bütün ülkelerle benzeşmektedir (EKİN, 1968: 80). 15 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus için bu oran 1955'te % 72.01, 1960'ta % 65.35, 1965'te % 56.62 iken; erkek nüfus için sırasıyla % 95.34, % 93.60 ve % 91.83'tür. Rakamlardan, Türkiye'de işgücüne katılma oranlarının zaman içerisinde her iki cins itibariyle de düşüş gösterdiği, ancak kadınlar açısından bu düşüşün çok daha ciddi boyutlarda olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak kadınların iktisaden faal nüfus

7 Kadın işçilerin durumuna ilişkin bu ögelerin, tek bir kent, Şam için değerlendirilmesi konusunda, bakınız, (VATTER, 1995: 51-53).

8 (BİGM, 1945: 7)'deki bilgilerden hesaplanmıştır.

9 Örneğin, 1930 yılında yapılan bir çalışmada, İzmir merkez olmak üzere 10 ili kapsayan bir bölgede; üzüm, tütün ve incir işleyen fabrikalarda, "kadın ve çocukların yevmiyeleri(nin) erkeklerden daha az" olduğu ifade edilmektedir. Bakınız, (ZEKİ, 1930: 201). Cinsiyete göre ücret farklılıklarına ilişkin bilgileri, 1936 tarihli İş Kanunu'na göre işverenler tarafından yapılması zorunlu olan "dahili talimatname"lerde de bulmak olanaklıdır. Örneğin, 1936 tarihli İş Kanunu sonrasına ilişkin ve Türkiye'de kibrit ve çakmak tekeline sahip bir Amerikan şirketine ait "dahili talimatname"de, yaşa ve cinsiyete göre saat başına ücretler şu şekilde belirlenmekteydi: 13-16 yaş arası çocuklar: 6 kuruş; 17-18 yaş arasındakiler (kadın - erkek): 7 kuruş; 19+ yaştaki erkek işçiler: 8 kuruş; 19+ yaştaki kadın işçiler: 7 kuruş. Bakınız (AMERIKAN TÜRKİŞ INVESTMENT KORPOREŞÖN: 2).

içerisinde zaten düşük olan oranları, daha da azalmaktadır.¹⁰ Ancak, bu düşümlere rağmen oranlar hem gelişmiş, hem de az gelişmiş ülkelerdekinden çok yüksek gözükmemektedir (EKİN, 1968: 108-109). İhtiyatla yorumlanması gereken bu durum, Türkiye'de tarım kesiminin ağırlığı ve bu kesimde çalışan kadınların çokluğu yanında, Türkiye'de iktisaden faal nüfusu saptamaya yönelik istatistiksel yöntemlerdeki tutarsızlıktan da ileri gelmektedir.

Bu istatistiksel tutarsızlıklar şimdilik bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'de kadınların işgücüne katılma oranlarının düşmesi üzerinde etkide bulunan faktörlerin başında, tarım ve tarım dışı kesimlerde dönem içerisinde meydana gelen değişimler gelmektedir. Kadınların işgücüne katılma oranı açısından kırsal ve kentsel kesim arasındaki ciddi farklılıklar, bunun göstergesidir. Aşağıdaki tabloda kadınların işgücüne katılma oranları ile işgücü içerisindeki oranları değişik yıllar ve yerleşim birimlerinin nüfuslarına göre verilmektedir.

Tablo I: Kadınların İşgücüne Katılma Oranları ile İşgücü İçerisindeki Oranları (1955-1965, 15+ yaş)

	Kadınların işgücüne katılma oranı			Kadınların işgücü içerisindeki oranı		
	1955	1960	1965	1955	1960	1965
Türkiye geneli	72.01	65.35	56.62	43.11	40.76	37.89
10 000 ve daha az nüfuslu yerler	87.74	85.66	77.29	49.43	48.72	46.54
10 000 ve daha fazla nüfuslu yerler	18.07	9.16	9.09	13.76	7.80	8.18

Kaynak: BİGM (1961b: 47, Tablo 13; 181, Tablo 35), DİE (1964a: 3, Tablo 1; 311, Tablo 42), DİE (1969: 39, Tablo 8; 363, Tablo 32)'den hesaplanmıştır.

Tablodaki rakamlar, kentleşmeyle kadınların işgücüne katılma oranları arasında negatif bir korelasyon olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, Türkiye'yle birlikte az gelişmiş ülkelerin birçoğu için genellenebilecek bir durumdur ve bu ülkeler itibarıyla "...şehirleşme, kadınların işgücü oranlarına, geniş ölçüde menfi yönde tesir etmektedir." (EKİN, 1968: 49). Kentleşme sosyo-ekonomik gelişmenin bir göstergesi olarak düşünülürse, ifade sosyo-ekonomik gelişme düzeyi yükseldikçe, kadınların işgücüne katılma oranlarının düştüğü biçiminde

10 Bu düşünüş daha sonraki dönemlerde de devam etmektedir. Örneğin kadın nüfus içerisinde iktisaden faal olanların oranı, 1990 yılında % 42.79; iktisaden faal olan nüfus içerisinde kadınların oranı ise gene 1990 yılında % 34.99'dur. Bakınız, (DİE, 1995: 22, Tablo:10).

de alınabilir. Kırsal kesimden kentlere kayma, yani iç göçler; tarım kesiminde özellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların büyük bölümünü kentlerde işgücü dışına itmektedir. Kentsel kesimdeki iktisadi faaliyetlerde çalışmak için gerekli eğitim ve nitelikten yoksun olan bu kategorideki kadınlar yaşamlarını ağırlıklı biçimde ev kadını olarak devam ettirmekte, işgücüne katılımları, kırsal kesimle karşılaştırıldığında gayet düşük düzeylerde kalmaktadır. Bunun, kırsal kesimde neredeyse tümüyle işgücü içerisinde görünen kadınlar açısından, işgücüne katılma oranında büyük bir düşüş şeklinde tezahür etmesi kaçınılmazdır. Buna karşılık belirtilmesi gereken küçük bir farklılık da şudur: Kentleşmeyle, kadınların işgücüne katılma oranı ve işgücü içerisinde kadınların oranı arasında negatif bir korelasyon olmakla birlikte, büyük kentler açısından oranın hafif bir yükselme gösterdiği gözlenmektedir. Örneğin 1960 yılı itibariyle 10 000 ve daha fazla nüfuslu yerleşim birimlerinde kadınların işgücü içerisindeki oranı % 7.80 iken, 100 000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde oran % 8.80'e yükselmektedir (DİE, 1964a: 311, Tablo 43).

Ancak, tüm bu değerlendirmeler yapılırken, konuya ilişkin istatistiklerin hem kırsal, hem de kentsel kesimde kadın çalışmasına ilişkin durumu tam anlamıyla yansıtmadığını göz önünde bulundurmak icap eder. Bir defa, kırsal kesimde kadının ücretsiz aile işçiliğine ilişkin istatistikler abartılı sonuçlar vermektedir.¹¹ İkinci olarak, kentsel kesimde kadın çalışmasına ilişkin olarak yapılan araştırmalar, kırdan gelen kitlelerin oluşturduğu gecekondularda yaşayan kadınlar arasında bile işgücüne katılma oranının yukarıdaki rakamların yansıttığından daha fazla olduğunu, ancak bunun değişik nedenlerle ifade edilemediğini ortaya koymaktadır.¹²

B. Kadın İşgücünün Sektörel ve Mesleksel Dağılımı

Kadın işgücü, katılma oranı yanında sektörel dağılım açısından da, evrensel olarak erkek işgücünden farklı bir özellik gösterir. Kuşkusuz kadın işgücünün farklı faaliyet alanlarına dağılımı; aralarında eğitim, işgücünün niteliği ve mesleğin de bulunduğu birçok faktör tarafından etkilenmektedir. Aşağıdaki tabloda Türkiye'de, dönem içerisinde kadın işgücünün sektörel dağılımına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

11 Bu durum, az aşağıda, ücretsiz aile işçileriyle ilgili olarak değerlendirilecektir.

12 İbrahim Yasa'nın 1962 yılında Ankara'nın geniş ölçüde göç alan gecekondu bölgelerinde yaptığı araştırmaya göre, gecekondu topluluklarında kadınların % 15-20'si bir işte çalışmaktadır. Bakınız, (YASA, 1966: 130). Konu bir başka boyutuyla ise kadının kentsel kesimde çalışma yaşamına katılmasına ilişkin değer yargılarını içermektedir. Yasa, anket yapılan aile reislerinin, eşlerinin çalışma durumlarını gözlemeye çalıştıklarını belirtmektedir. Tümertekin'in 1960'lı yılların başında İstanbul'un sanayi bölgelerinden Bomonti'de yaptığı araştırma ise Ankara'dan farklı olarak, gecekondu kadınlarının hizmetçilik, gündeliklik gibi işler yanında, sanayi tesislerinde de çalıştıklarını, bu oranın ise hiç de düşük olmadığını ortaya koymaktadır. Bakınız, (TÜMERTEKİN, 1967: 32).

Tablo II: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşgücünün İktisadi Faaliyet kollarına Dağılımı (1955-1965)¹³

	1955			1960			1965		
	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oran	Ülke toplamı içerisindeki oran	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oran	Ülke toplamı içerisindeki oran	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oran	Ülke toplamı içerisindeki oran
Ziraat, ormanlık, avcılık ve balıkçılık	5 032 823	95.65	53.28	5 031 008	95.00	51.67	4 836 057	94.14	49.60
İstihraç sanayii	1 185	0.02	1.89	970	0.02	1.25	1 113	0.02	1.28
İmalat sanayii	119 871	2.28	16.50	143 889	2.72	15.59	77 419	1.51	8.06
İnşaat sanayii	1 084	0.03	0.90	2 102	0.04	0.72	1 804	0.04	0.51
Elektrik, gaz, su	415	0.008	2.6	379	0.007	2.45	444	0.009	1.69
Ticaret, banka, sigorta, gayrimenkul satışları	14 972	0.28	4.39	15 452	0.29	3.40	19 745	0.38	5.04
Nakliye, ambarlama ve muhaberat	4 456	0.08	2.35	5 139	0.10	1.93	5 907	0.11	2.06
Hizmetler	59 219	1.13	11.93	75 334	1.42	11.13	103 968	2.02	12.44
Bilinmeyen	26 964	0.51	-	21 489	0.41	-	90 574	1.76	-
Toplam	5 261 709	100.00	-	5 295 762	100.00	-	5 137 031	100.00	-

Kaynak: BİGM (1961b: 358-359, Tablo 48), DİE (1964b: 81, Tablo 67), DİE (1969: 501-505, Tablo 42)'den hesaplanmıştır.

13 1950 Sayımı'nın işgücünün iktisadi faaliyet kolları arasındaki dağılımına ilişkin bilgileri, daha sonraki sayımlardan metodolojik farklılıklar içerdiği için tabloya dahil edilmemiştir.

Kadın işgücünün dağılımında bazı faaliyet alanlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Kadın işgücünün toplam işgücüne oranını veren sütunlarda görüldüğü gibi; tarım, tümüyle belirleyici bir ağırlığa sahiptir. İmalat sanayii ve hizmetler de, çalışan kadın oranının en yüksek olduğu faaliyet kollarıdır. Bunları ticaret ve bankacılık izlemektedir. Veriler, işgücü içerisinde her statüdeki çalışan kadınları içerdiği için, konunun sadece ücretli kadınlar açısından ayrıca değerlendirilmesinde yarar vardır. İmalat sanayii itibariyle ücretli kadınların yoğunlaştığı faaliyet alanları, Tablo X'da verilmektedir.

Kadın işgücü, meslek itibariyle de, gene evrensel olarak erkek işgücünden farklı bir dağılım göstermektedir. Bu dağılım, belirli meslekler aynı zamanda belirli faaliyet alanlarına tekabül ettiği için, bir anlamda işgücünün sektörel dağılımıyla da örtüşmektedir. Aşağıdaki tabloda Türkiye'de kadın işgücünün mesleki dağılımına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Kadın işgücünün belirli meslek gruplarında yoğunlaştığı görülmektedir. Şu meslek grupları, kadın işgücünün en çok bulunduğu kategorilerdir: Tarımla ilgili meslekler; teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bununla ilgili meslekler; sanatkârlar, imalât ve tamirat işçileri; müteşebbisler, idareciler ve büro ile ilgili meslekler; hizmetle ilgili meslekler. Buna karşılık bazı meslek gruplarında kadınlar yok gibidir.¹⁴ Nakliyat ve muhaberat ile ilgili meslekler; maden ve taş çıkarma ile ilgili meslekler; satıcılar ve satışla ilgili meslekler bunlar arasındadır. Bu dağılım, yukarıda belirttiğimiz evrensel eğilimlerle de uyuşum içerisindedir. Kadın işgücünün mesleki dağılımı, her ana meslek grubunun içerisinde yer almakta olan meslekler itibariyle daha ayrıntılı olarak değerlendirilirse, bazı mesleklerin neredeyse bir kadın mesleği olarak belirginleştiği görülmektedir. Bu dağılım, kadınların eğitimi, işgüçlerinin niteliği gibi faktörler" yanında, bazı mesleklerin tarihsel ve kültürel olarak kadın mesleği olarak algılanmasından ve kadınların buralara yönelmesinden de kaynaklanmaktadır.¹⁵

14 Bakınız, (KAZGAN, 1979: 184).

15 Türkiye'ye ilişkin olarak burada ele alamayacağımız ciddi bir farklılık; akademisyenlik, avukatlık, doktorluk gibi uzun ve nitelikli bir eğitim gerektiren "uzmanlık" mesleklerindeki kadınların azımsanamayacak ölçüde çok olmalarıdır. Konuya ilişkin değerlendirmeler için, bakınız, (ÖNCÜ, 1979: passim).

Tablo III: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşgücünün Mesleki Dağılımı (1950-1965) 16

	1950			1955			1960			1965		
	Sayı (5 + yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15 + yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15 + yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15 + yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı
Teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bununla ilgili meslekler	21 569	0.38	18.59	29 184	0.55	17.47	39 212	0.75	17.98	62.074	1.21	20.00
Mütehebbisler, idareciler ve büro ile ilgili meslekler*	47 024	0.83	7.55	26 259	0.50	11.58	33 028	0.63	9.64	45.569	0.89	12.87
Satıcılar ve satışla ilgili meslekler	4 187	0.074	4.58	6 455	0.12	2.33	4 300	0.083	1.32	5.188	0.10	1.34
Tarımla ilgili meslekler	5 443 498	96.38	49.95	5 061 993	95.82	51.65	4 941 738	94.98	49.79	4 836 203	94.18	48.55
Nakliyat ve muhaberat ile ilgili meslekler	1 070	0.019	0.99	1 974	0.037	1.06	3 071	0.059	1.23	3 612	0.070	1.25
Maden ve taş çıkarma ile ilgili meslekler	472	0.0084	1.60	646	0.012	1.38	417	0.008	0.79	509	0.010	0.80
Sanatkârlar, imâlat ve tamirat işçileri	132 580	2.35	14.50	113 908	2.16	14.26	134 937	2.59	13.51	142 726	278	11.55
Kalifiye olmayan işçiler	29 901	0.53	13.32	17 121	0.32	6.18	15 996	0.31	5.77	6 947	0.14	2.31
Hizmetle ilgili meslekler	19 794	0.35	11.73	25 302	0.48	9.67	30 209	0.58	8.17	31 995	0.62	7.26
Meslek itibarıyla tasnif edilemeyenler	3 264 941	-	63.54	2 023 718	-	79.39	2 901 389	-	81.33	3 937 959	-	80.36
Toplam	8 912 793	-	-	7 306 560	-	-	8 104 297	-	-	9.072 782	-	-
Toplam-Meslek itibarıyla tasnif edilemeyenler	5 647 852	100.00	-	5 282 842	100.00	-	5 202 908	100.00	-	5 134 823	100.00	-

Kaynak: BIM (1961a: 259, Tablo 38), BIGM (1991b: 147-157, Tablo 30), DIE (1964a: 275-287, Tablo 36), DIE (1969: 344-359, Tablo 31)

16 Tablodaki meslek itibarıyla tasnif edilemeyen kategorisi % 95 dolaylarında ev kadınlarından oluşmaktadır ve "kadın toplamı içerisindeki oran"ın hesaplanmasında dikkate alınmamıştır. Bu hesaplamada, "Toplam - Meslek itibarıyla tasnif edilemeyenler" büyüklüğü kullanılmıştır.

* 1950 sayımında, daha sonraki sayımlardan farklı olarak, "teşebbüs sahipleri, büro ile ilgili meslekler ve "memurlar, idareciler ve katipler" kategorisi ayrı gösterildiğinden, ikisinin toplamı alınmıştır.

C. Kadın İşgücünün Statü Dağılımı ve Ücretliler

Kadın işgücü, statü itibariyle de erkek işgücünden çok farklı bir dağılım göstermektedir. Aşağıdaki tabloda, Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, işgücünün statü dağılımında cinsiyet itibariyle gözlenen gelişmeler verilmektedir. Bu değerlendirmelerimizi, 1955, 1960 ve 1965 Sayımları itibariyle yapacağız. Türkiye'de işgücünün statüsüne ilişkin saptamalar 1950 Genel Nüfus Sayımı ile başlamakla birlikte, bu sayımla daha sonrakiler arasında, yaş grupları ve işgücü kategorileri itibariyle uyumsuzluklar bulunmaktadır.¹⁷

Tablo IV: Cinsiyete Göre İşgücünün Statü Dağılımı (1955-1965)

	1955		1960		1965	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Ücretli						
Erkek	1 423 544	22.33	2 177 263	30.21	2 733 717	32.78
Kadın	200 759	3.83	259 872	4.91	304 251	5.92
İşveren						
Erkek	38 134	0.60	150 539	2.09	129 905	1.56
Kadın	1 386	0.03	5 569	0.11	2 914	0.006
Kendi hesabına						
Erkek	3 041 664	47.71	3 317 683	46.04	3 739 477	44.83
Kadın	247 383	4.71	365 679	6.91	146 438	2.85
Ücretsiz aile işçisi						
Erkek	1 871 342	29.36	1 561 022	21.66	1 737 448	20.83
Kadın	4 797 440	91.43	4 659 703	88.07	4 681 386	91.17

Kaynak: BİGM (1961b: 181, Tablo 35), DİE (1964a: 311, Tablo 42) DİE (1969: 363, Tablo 32), DİE (1995:32, Tablo 16)

17 1950 sayımında daha sonraki sayımların 15 ve daha yukarı yaşlar kategorisi yerine, 5 ve daha yukarı yaşlar esas alınmıştı. Sayımda kullanılan statü kategorileri de daha sonraki sayımlarla uyumlu değildir. 1950 Sayımı'nda "aile reisinin işinde ücretsiz", "müesseselerde veya başkasının yanında", "kendi hesabına evinde" ve "kendi hesabına dışarda" kategorileri bulunmaktaydı. Bakınız, (BİGM, 1961a: 358, Tablo 54).

Kadın işgücü açısından dört statüden üçü; yani işverenlik, kendi hesabına çalışma ve ücretlilik minimum düzeydedir ve 1955 yılı itibariyle kadın işgücünün % 91.43'ü ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır. İnceleme dönemimiz içerisinde, yıllar itibariyle bu statü dağılımında ciddi değişiklikler de ortaya çıkmamakta; ücretsiz aile işçilerinin payı gene % 90'lar civarında seyretmekte, diğer kategorilerde ise küçük artış ve azalışlar görülmektedir. Kadınlar açısından Genel Nüfus Sayımlarına yansıyan ve ücretsiz aile işçiliğinin başat olduğu bu tablo, kuşkusuz, kadının diğer kesimlerde çalışması çok daha sınırlı olduğu için, tarım kesimindeki statü dağılımı tarafından belirlenmektedir. "Aile içinde ücretsiz olarak çalışanlar" kırsal yerleşmelerin en dikkate değer özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir çok hallerde ataerkil geniş aile özelliği gösteren "aile" ve aileye bağlı işletme organizasyonu, kırsal yerleşmelerde kadınların büyük çoğunluğunun içinde yer aldığı "aile işi" görünüşündedir. Kırsal yerleşme ile eş-anlamli olan tarımsal çalışmalar, "kadın"ın geniş ölçüde katıldığı bir üretim alanı olmaktadır." (TÜTENGİL, 1975: 64). Ücretsiz aile işçilerinin farklı büyüklükteki yerleşim birimleri itibariyle değerlendirilmesi, bunu açıkça ortaya koymaktadır. Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre kadın işgücü içerisinde ücretsiz aile işçilerinin oranı nüfusu 10 000'den az olan yerleşim birimlerinde 1955, 1960 ve 1965 yılları için sırasıyla % 93.52, % 90.91 ve % 95.22'dir. Buna karşılık nüfusu 10 000'den fazla olan yerleşim birimlerinde oranlar sırasıyla % 52.17, % 12.53 ve % 11.21 olmaktadır.¹⁸

Ancak, Türkiye'de kadın işgücünün statü dağılımına ilişkin olarak iki noktanın kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi icap eder. Bunlardan biri ücretsiz aile işçilerine, diğeri ise ücretlilere ilişkindir. Aslında, Türkiye örneğinde bu iki sorun iç içe geçmiş gibidir. Kanımızca, yukarıdaki tablo, Türkiye'de ücretsiz aile işçisi kadınların sayısını ve oranını olduğundan çok, buna karşılık ücretli kadınların sayısını ve oranını ise olduğundan az göstermektedir. Her iki statüdeki kadınların durumunu, sırasıyla değerlendirmeye çalışalım.

Türkiye'de resmi istatistiklere dayalı veriler, ücretsiz aile işçiliği konusuna eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.¹⁹ Çünkü, Türkiye'de kadınlar açısından ücretsiz aile işçiliğinin boyutlarının bu kadar fazla olması; gerçekleri

18 (BİGM, 1961b: 181; DIE, 1964a: 311; DIE, 1969: 363)'ten hesaplanmıştır. 1963 yılında gerçekleştirilen Tarım Sayımı'nun kadının statüsüne ilişkin verileri de benzeri sonuçlar vermektedir. Buna göre, tarım kesiminde işveren olarak çalışan kadınların oranı % 1.88, ücretlilerin oranı % 4.25, ücretsiz aile işçilerinin oranı % 86.57 ve kendi hesabına çalışanların oranı % 5.42'dir. Oranlar, (DİE, 1965a: 71)'deki verilerden hesaplanmıştır. Genel Nüfus Sayımları ile Tarım Sayımı arasındaki yöntem ve uygulama farklılıklarından dolayı sonuçlar birbirleriyle mutlak ve oransal olarak anlamıyla örtüşmemektedir. Tarım Sayımı'ndaki kadın işgücü miktarının düşük olması, kadınların tümünün otomatik bir biçimde ücretsiz aile işçisi kategorisine yerleştirilmemelerinden kaynaklanmaktadır.

19 Kavrama ilişkin geniş değerlendirmeler ve eleştiriler için, bakınız, (EKİN, 1968: 153).

yansıtmaktan çok, Genel Nüfus Sayımları'nun metodolojisinden kaynaklanmaktadır. Buna göre bazı sayım yıllarında tarımsal bölgelerde yaşayan kadınların büyük bölümünün mübalağalı bir şekilde "ücretsiz aile işçiliği" içerisine yerleştirilmesi söz konusu olmuştur.²⁰ Bu durum, bu statüdeki kadınların oranı yanında, kadınların kırsal kesimde işgücüne katılma oranlarını da yüksek göstermiş, bunun olası sonuçlarından biri ise kentsel kesime göçler sonucunda kadınların işgücüne katılma oranlarında gene mübalağalı bir düşme gözlenmesi olmuştur.

İkinci olarak ise ücretsiz aile işçiliğini, içermemesi gerektiği halde metodolojik hatalardan dolayı; içermekte olduğu ücretli kadınlar açısından değerlendirmeliyiz. Kanımızca Türkiye'de aslında ücretli olduğu halde sayımlarda ve istatistiklerde ücretsiz aile işçisi olarak görünen önemli bir kitle mevcuttur. Bu kitleyi belirginleştirebilmek için, tarım kaynaklı kadın işgücü içinde tarımsal işlerde çalışanlarla, kırsal kesimde olmakla birlikte tarım dışı işlerde çalışanları ayırt etmek gerekir. Önce, kırsal kesimde ama tarım dışı faaliyetlerde ücretli olarak çalışan ya da ücretlilik benzeri çalışma koşulları içerisinde olan kadınların durumlarını değerlendirelim. 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre bu faaliyetlerde 1 076'sı işveren, 32 099'u ücretli, 16 451'i ücretsiz aile işçisi ve 3 288'i kendi hesabına olmak üzere toplam 52 914 kadın çalışıyor görülmektedir (DİE, 1965a: 70-71). Bu da kırsal kesimde tarım dışı faaliyetlerde çalışanların % 6.6'sını oluşturmaktadır. Oysa, Türkiye'de kırsal kesimde ve tarım dışı faaliyetlerde çalışan kadınların sayısının çok daha fazla olması gerekir. Bu faaliyetlerde çalışan geniş bir kadın nüfusun Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri var olduğu bilinmektedir. Bu nüfusun geleneksel çalışma alanlarından biri, küçük atelyeler biçiminde organize edilen dokumacılık alanı ve özellikle de halı dokumacılığıdır. Bir diğer geleneksel alan ise "evde çalışma"dır. "Evde çalışma", aslında Batı Avrupa ülkelerinin sanayileşme deneyiminde, "eve iş verme" biçiminde yaygın olarak gözlenen bir uygulamadır. Bu uygulamada, çalışanlar hammaddeyi tüccardan alıp, işlenmiş mal olarak geri vermek üzere; kendi evlerinde ve kendi mülkiyetlerinde olan ya da kiraladıkları araç-gereçlerle işliyorlardı. Buna karşılık, Türkiye'de özellikle halı imalatında, kullandıkları aletleri ve hammaddeleri imalatçılardan sağlayan, ürettikleri ürünler üzerinde bir mülkiyet hakkına sahip olmaksızın, parça başına ücret karşılığı olarak kendi evlerinde halı dokuyan bir kesim söz konusudur. Bu kesim, neredeyse tümüyle kadın ve kızlardan oluşmaktadır ve Avrupa'daki "eve iş verme" sisteminden, kullanılan sermayenin işverene ait olmasıyla ayrılmaktadır. Türkiye'de "kapitalist ev sanayii" olarak nitelendirilebilecek bu

20 Konuya ilişkin değerlendirmeler için, bakınız, (EKİN, 1968: 108; TÜRKAY, 1968: 81-82; CILLOV, 1972: 99, 102). Ekin, bu koşullarda ücretsiz aile işçisi kategorisindeki kadınların "işgücüne kısmen sun'i olarak ithal edilmiş" olduklarından söz etmektedir. Bakınız, (EKİN, 1968: 819).

sistem içerisinde ücretli ya da ücretli - benzeri olarak çok sayıda kadın istihdam edilmektedir (AYATA, 1987: 33). Ayata'nın belirlemelerine göre Türkiye'de el halısı üretiminde 1955 yılında 40 433, 1958 yılında ise 57 515 tezgâh bulunmaktadır (AYATA, 1987: 40, Tablo 1). Her tezgâhta aşağı yukarı 3 kadının istihdam edildiği ve bunların büyük bölümünün ücretlilik statüsünde olduğu söylenebilir (AYATA, 1987: 43). Bu rakamların doğru kabul edilmesi durumunda, 1950'li yılların sonunda gerçekte ücretlilik ya da buna yakın bir biçimde çalışan 175 000 dolaylarında kadının varolduğu söylenebilir. Halıcılık dışındaki faaliyetler de dahil edilirse, rakamın daha da artması beklenir.

1950'li yıllarda tarımda yaşanan yapısal değişiklikler içerisinde, işgücünün yeni iş bulma olanaklarından biri de kırsal kesimdeki tarım dışı bu faaliyetler olmaktadır. Tarımdaki gelişmelerin hızlandırdığı ek gelir ihtiyacını, kente göçmeden, kırdaki tarım dışı faaliyetlerde çalışarak sağlamaya çalışan aile fertleri, özellikle kadınlar ve kız çocukları, bu tezgâhlarda çalışarak aile bütçesine katkıda bulunmaktadır. Vermiş olduğumuz 175 000 rakamı ise 1963 Tarım Sayımı'na göre tarım dışı faaliyetlerde çalışıyor görünen toplam kadın sayısının yaklaşık 3.5 katına ulaşmaktadır. Her ne kadar bunlar içerisinde bir bölümünün kentsel kesimde yaşadığı düşünülebilirse de, büyük ağırlık kırsal kesimde yaşamaktadır. Oysa, aynı sayımda kadınların meslek dağılımları verilirken, dokumacılık alanında çalışan ve sadece ücretlilerden oluşmayan kadınların toplam sayısı, 25 168'dir (DİE, 1965a: 74). Türkiye'de kırsal kesimde ve tarım dışı faaliyetlerde çalışan bu kadınların büyük bölümünün, metodolojik hatalardan dolayı, tarımsal faaliyetler ve ücretsiz aile işçisi kategorisi içerisinde alınmış olmaları büyük bir olasılıktır.

Ayrıca, bu noktada kırsal kesimde çalışan ücretli kadınların toplamına ilişkin değerlendirmeler yapmak da icap eder. 1963 Tarım Sayımı'na göre kırsal kesimde tarım işlerinde ücretli olarak çalışan kadınların sayısı 60 085, tarım dışı faaliyetlerde ücretli olarak çalışan kadınların sayısı ise 32 099'dur. Kırsal kesimdeki toplam kadın işçi sayısı ise 92 184 olmaktadır (DİE, 1965a: 70). Aşağıdaki tabloda da Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre tarımsal işlerde çalışan ücretlilerin cinsiyet ayrımı verilmektedir. Bu sayımla 1963 Tarım Sayımı arasında metod farklılıkları bulunmakla birlikte, sonuçların birbirine yakın olduğu görülmektedir.

Tablo V: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Tarım Kesimindeki Ücretlilerin Cinsiyete Göre Dağılımı (1955-1965).

	Toplam işçi sayısı	Erkek işçi sayısı	Erkek işçi oranı	Kadın işçi sayısı	Kadın işçi oranı
1955	244 235	182 839	74.86	61 396	25.14
1960	676 791	582 479	86.06	94 312	13.94
1965	376 866	293 236	77.81	83 630	22.19

Kaynak: BİGM (1961b: 317, Tablo 45), DİE (1964a: 442-443, Tablo 52), DİE (1969: 463, Tablo 39)

İki sayımın kadın işçilere ilişkin verileri birbiriyle tutarlı görünmektedir. Bu konuda yapılan bazı çalışmalar da, bu rakamlar üzerine kurgulanmıştır. Örneğin Kazgan "Tarımda çalışan kadınların ancak % 1'i ücretli işçidir." değerlendirmesinde bulunmaktadır (KAZGAN, 1979: 164). Ancak, burada sayımlar ve bunlara dayanan değerlendirmelerle Türkiye gerçekleri arasında bir tutarsızlık gözlenmektedir. Türkiye'de tarım kesiminde mevsimlik işlerin büyük bölümüne ailelerin kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere tüm fertleriyle katıldıkları bilinmektedir. Çalışma Bakanlığı, 1940 öncesinde yapılan anketlere dayanarak, 1940'lı yıllarda Türkiye'de tarım kesiminde çalışanlardan % 19 kadarının ücretli olduğunu ve bunlardan % 60'unun erkek, % 26'sının kadın ve geri kalanının da çocuklardan oluştuğunu tahmin etmekteydi (ÇD, 1947: 55; AKSOY, 1969: 66). Üstelik % 26 oranının sürekli kadın işçilere ait olabileceği, geçici tarım işçileri arasındaki kadın oranının bunu aştığı da ifade edilmektedir (AKSOY, 1969: 66). Eğer bu oranlar, tarım kesimindeki işçi sayılarına uygulanırsa ve bu uygulama tarım işçilerinin sayılarını daha iyi veren tarım sayımları itibariyle yapılırsa, kadın işçilerin sayısının daha yüksek çıkması beklenir. Örneğin 1950 Tarım Sayımı sonuçlarına göre geçici tarım işçilerinin sayısı 741 400'dir (KANBOLAT, 1963: 59). Bu durumda % 26 oranı üzerinden yapılan bir hesaplamayla kadın işçilerin sayısının 200 000'e yaklaşması beklenir. Gerçekten de, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1953 yılında tarımsal faaliyetlerde işe yerleştirdiği 100 291 kişiden 56 193'ü, 1954 yılında ise 204 813 kişiden 103 777'si kadındır. Oranlar ise aynı yıllar için sırasıyla % 56.03 ve % 50.67 olmaktadır (BUMH, 1955: 8). Kurumun 1958 yılında Çukurova Bölgesi'nde tarımsal işlere yerleştirdiği 120 619 işçinin 48 157'si kadın olup, oran % 39.92'ye ulaşmaktadır (İİBK, 1959: 73). Buna elciler aracılığıyla işe yerleştirilen kadınların sayısı da eklendiğinde, sadece Çukurova Bölgesi'nde ve mevsimlik işçi olarak çalışan kadınların sayısının, Genel Nüfus Sayımı ve Tarım Sayımı rakamlarını

aştığı görülür. Buna diğer bölgelerde çalışan kadınlar eklendiğinde, rakam daha da büyüyecektir. Örneğin Kurumun 1962 Ege Bölgesi anketlerine göre köy dışında tarım kesiminde çalışanlar arasında kadınların oranı % 27.11'dir (İİBK, 1962, Tablo 20).

Görülmektedir ki, Türkiye'de istatistikler, özellikle de sayım niteliğindeki çalışmalar; kadın işgücünün statüsü konusunda kuşkuyla karşılanması gereken sonuçlar vermektedir. Kanımızca, bu çalışmalar, ücretsiz aile işçilerinin oranını olduğundan daha yüksek, buna karşılık ücretlilerin oranını olduğundan daha düşük göstermektedir. Bu nedenle verilerin ihtiyatla yorumlanması icap eder. Ancak, burada söz konusu olan kadın işçilerin büyük bölümünün sürekli olarak işçilik statüsü içerisinde olmadığı, büyük ölçüde geçici işçi olduğu da dikkate alınmalıdır.

Ç. İş Kanunu Kapsamına Giren Kadın İşçiler

Dönem içerisindeki sanayileşme çabaları, bağımlı çalışanların sayısında sürekli ve ciddi artışlar yaratmış, İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı da yükselmiştir. Ancak ücretli çalışanlarla İş Kanunu kapsamına girenler arasında büyük bir açıklık bulunmaktadır. Bu İş Kanunu'nun kapsama ilişkin sınırlılıklarından kaynaklanmaktadır. Kanun "sadece bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışan kimse"lerle "günde en az on işçi çalıştırmayı icabettiren" işyerleri ve buralarda çalışanları kapsıyordu. Bu nitelemeye girmeyen işçilerle bazı faaliyet alanlarında, en başta da tarım kesiminde çalışanlar kapsam dışı bırakılıyordu.²¹

İş Kanunu kapsamına giren işçi sayılarına ilişkin bilgiler özellikle önemlidir, çünkü Türkiye ölçeğinde bağımlı çalışanların nicelikleri dışında, bunlardan ne kadarının Kanun'un koruma şemsiyesi altına alınmış olduğu, ancak bu bilgiler aracılığıyla anlaşılabilir. İş Kanunu kapsamındaki ücretliler, özellikle bireysel çalışma ilişkileri açısından belirli bir koruma altına alınmanın yanı sıra, sınırlı da olsa, yasanın iş ihtilaflarına ilişkin düzenlemesinden yararlanma olanağına sahiptirler. İşçi Sigortaları Kurumu çerçevesinde gerçekleştirilen sosyal güvenlik uygulamalarında da İş Kanunu ile bağlantı kurulduğu için, bu yasa kapsamına girmek, aynı zamanda sosyal güvenlik kapsamına girmek anlamını taşımaktadır. Bu nedenle aşağıdaki veriler, nicel artış yanında, bu faktörler itibariyle de değerlendirilmelidir. Dönem içerisinde İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı; sanayileşme sürecinde bağımlı çalışanların sayılarının artması yanında, teşmil kararlarıyla yasanın kapsamının genişletilmesi sonucunda da artmıştır. Bu iki oluşumun sonucunda, kapsama

21 İş Kanunu'nun kapsamına ilişkin sınırlılıklar için, bakınız, (MAKAL, 1999: 392-396).

giren işçi sayısı 1947 yılından 1960'a kadar % 165, 1965'e kadar da % 224 artış göstermiştir.

Aşağıdaki tabloda, 1947-1965 yılları arasında, İş Kanunu kapsamına giren erkek ve kadın işçilere ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo VI: 1947-1965 Döneminde İş Kanunu Kapsamına Giren İşçi Sayısındaki Gelişmeler

Yıllar	İşyeri sayısı	Erkek işçi sayısı	İndeks 1947=100	Kadın işçi sayısı	İndeks 1947=100	Çocuk işçi sayısı*	İndeks 1947=100	Toplam işçi sayısı	İndeks 1947=100	Tesmil karar-namelerine tabi işçi sayısı
1947	6 156	217 451	100	50 851	100	20 845	100	289 147	100	-
1948	6 760	244 342	112	60 703	119	24 418	117	329 463	114	-
1949	7 548	256 978	118	62 533	123	25 403	122	344 514	119	-
1950	9 127	282 750	130	65 123	128	26 088	125	373 961	129	-
1951	10 174	329 998	152	70 592	139	26 774	128	427 364	148	-
1952	11 403	366 156	168	72 432	142	27 545	132	466 133	161	22 372
1953	13 351	434 237	200	67 956	134	30 246	145	532 439	184	24 096
1954	14 930	462 867	213	70 425	138	28 028	134	561 320	194	21 972
1955	16 030	476 392	219	76 169	150	30 575	147	583 134	202	21 161
1956	16 237	510 958	235	87 336	172	20 769	100	619 053	214	26 268
1957	16 869	544 019	250	86 624	170	20 452	98	651 095	225	29 917
1958	20 902	530 266	244	90 541	178	21 488	103	642 295	222	29 409
1959	20 844	608 534	280	93 827	185	21 963	105	724 324	251	30 551
1960	22 870	653 801	301	89 400	176	22 565	108	765 766	265	59 115
1961	24 019	675 503	311	95 425	188	21 272	102	792 200	274	76 754
1962	26 575	692 902	319	92 061	181	21 081	101	811 044	280	92 773
1963	27 247	740 242	340	95 867	189	21 293	102	857 402	297	118 168
1964	29 523	778 162	358	100 858	198	21 811	105	900 831	312	135 633
1965	30 492	810 862	373	105 268	207	22 139	106	938 269	324	144 238

Kaynak: ÇB (1978: 146-147)'deki tablodan düzenlenmiştir.

* 18 yaşından küçük kız ve erkek işçileri kapsamaktadır.

İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısının dönem içerisinde, 1958 yılı dışında bırakılacak olursa sürekli olarak yükseldiği görülmektedir. Ancak, bu artış cinslere eşit yansımamaktadır. İndeks rakamları, zaman içerisindeki gelişimin, kadınlar ve çocuklar açısından farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre dönem başı ile sonu arasında çocuk işçilerin sayısı % 6 oranında artarken, kadınlar için artış oranı % 107'dir. Buna karşılık erkekler için artış oranı % 273'e ulaşmaktadır. İş Kanunu kapsamına giren tüm işçiler açısından artış oranının % 224 olduğu düşünülecek olursa, oranlardaki farklılık, toplam içerisindeki ağırlıkları da ciddi ölçüde değişime uğratacaktır. Aşağıdaki tabloda, İş Kanunu Kapsamına giren işçiler içerisinde kadın ve çocukların oranı verilmektedir.

Tablo VII: 1947-1965 Döneminde İş Kanunu Kapsamına Giren İşçiler İçerisinde Kadın ve Çocukların Oranı (%)

Yıllar	Kadın işçilerin oranı	Çocuk işçilerin oranı
1947	17.58	7.21
1948	18.42	7.41
1949	18.15	7.37
1950	17.41	6.98
1951	16.52	6.26
1952	15.54	5.91
1953	12.76	5.68
1954	12.55	4.99
1955	13.06	5.24
1956	14.11	3.35
1957	13.30	3.14
1958	14.10	3.35
1959	12.95	3.03
1960	11.67	2.95
1961	12.05	2.69
1962	11.35	2.60
1963	11.18	2.48
1964	11.20	2.42
1965	11.22	2.36

Kaynak: ÇB (1978: 146)'daki tablodan hesaplanmıştır.

Kadın ve çocuk işçilerin oranlarında zaman içerisinde meydana gelen değişimler açıklanmaya muhtaçtır ve kanımızca şu şekilde yorumlanabilir: 1950'li yılların başına kadar, hem kadın, hem de çocuk işçilerin oranının görece olarak yüksek olması, ancak daha önceki dönemde yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak anlamlandırılabilir ve İkinci Dünya Savaşı dönemindeki gelişmelerin bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Genel çizgileriyle savaşların kadın ve çocukların işgücüne katılmalarını olumlu yönde etkilemesi evrensel bir olgudur ve değişik dönemler ve ülkeler düzleminde gözlenebilir.²² İkinci Dünya Savaşı döneminde, Türkiye savaşa girmemiş de olsa, erkek işgücünün büyük bölümünün seferberlik dolayısıyla silah altında tutulması, işgücü içerisinde kadınların ve çocukların oranını ciddi ölçüde artırmıştı. 1937 ve 1943 yılında gerçekleştirilen Türkiye'nin ilk İş İstatistiklerine göre, 1937 yılında 50 131 olan kadın işçi sayısı 1943'te 56 937'ye çıkarken, çocuk işçi sayısı da 23 347'den 51 871'e yükselmişti. Kadın işçilerin toplam içerisindeki oranı % 18.89'dan % 20.76'ya; çocuk işçilerin oranı ise daha da büyük bir artışla % 8.80'den % 18.86'ya yükselmişti. Aynı dönem içerisinde erkek işçilerin sayısı mutlak olarak 191 863'ten 166 275'e; oran ise % 72.11'den % 60.45'e düşmüştü.²³

1950'lerin başından itibaren, İş Kanunu kapsamında çalışan kadın sayısında mutlak anlamda bir azalma olmamasına karşın, kadınların oranındaki düşme, işgücü talebinin neredeyse tümüyle erkekler tarafından karşılanıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Zaten Savaşı takibeden yıllardan sonra, kadınların oranının büyük ölçüde sabitleştiği ve zaman içerisinde de küçük ölçülerde düştüğü görülmektedir. Çocuk işgücünde ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında radikal bir düşüş yaşanmaktadır. Kadın işçilere ilişkin gelişimin önemli bir nedeni şudur: Sanayileşme sürecinde teknolojik gelişme ve sermaye yoğunluğunun artması, makinenin emeği ikame etmesi, kadın işçi istihdamını erkek işçi istihdamına göre daha çok ve olumsuz yönde etkilemektedir. Çünkü kadın işgücü eğitimi ve niteliği itibarıyla erkek işgücüne göre daha düşük düzeydedir. Türkiye'de de İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişim, dinamik sektörlerde kadın istihdamını daraltmış, kadınlar daha çok niteliksiz işgücü gerektiren ve gelişme hızı düşük olan doküman gibi emek-yoğun faaliyet

22 Savaşlarla kadın ve çocuk işgücü arasındaki ilişkiye birçok ülkeden örnek verilebilir. Amerika Birleşik Devletleri'nde İkinci Dünya Savaşı sırasında işgücünde meydana gelen 6 milyonluk artışın 3.5 milyonunu, normal zamanlarda ev işlerinde çalışan kadınlar oluşturuyordu. Erkeklerin orduda görev alması, kadınlara istihdam olanakları yaratmıştı (EKİN, 1968: 43). İngiltere'de de Birinci ve İkinci Dünya Savaşı dönemlerinde benzeri gelişmeler olmuştu (ALTAN, 1980: 32-33). Almanya'da İkinci Dünya Savaşı dönemindeki gelişmeler için, bakınız (KESSLER, 1945: 88). Benzeri gelişmeler, Türkiye çalışma ilişkileri tarihinin değişik dönemlerinde de gözlenebilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki duruma ise daha önce değinmiştik.

23 Rakamlar, (BİGM, 1945: 79)'deki verilerden hesaplanmıştır. 1946 öncesi dönem ve İkinci Dünya Savaşı'nın kadın ve çocuk işgücü üzerine etkileri konusunda bakınız (MAKAL, 1999: 309-311).

kollarında toplanmışlardır (KAZGAN, 1979: 174). Bu süreç içerisinde giderek erkek işgücünün kadın işgücüne göre daha çok talep edilmesi, iki cinsin İş Kanunu kapsamındaki işçiler içerisindeki ağırlıkları üzerinde de etkili olmuştur.

Bu gelişmeyle ilgili olarak kadın işçilerin iktisadi faaliyet kollarına dağılımı üzerinde de durulmalıdır. Veriler, kadınların belirli faaliyet alanlarında yoğunlaşmış olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bu dağılım, kadın işgücünün daha önce değerlendirdiğimiz mesleki yapısı ile de uyum içerisinde. Aşağıda değerlendirilecek olan 1957 Ücret Anketi sonuçlarına göre, toplam 64 327 kadın işçiden 31 960'ı tütün, 23 563'ü ise mensucat sanayilerinde çalışmaktadır. İki sanayide çalışan kadın işçi sayısı 55 523 olup, toplam kadın işçilerin % 86'sına ulaşmaktadır. 4 049 kadın işçi çalıştıran gıda sanayii ilave edilirse, üç sanayi kolunda çalışan kadınların oranı % 92.61'i bulmaktadır. Bunlar, geleneksel olarak kadın emeğinin yoğun bir biçimde kullanıldığı faaliyet alanlarıdır ve yüksek teknik bilgi ve beceri gerektirmeyip, genel çizgileriyle formel ve informal eğitim düzeyleri, dolayısıyla işgüçlerinin niteliği düşük olan kadınların buralarda istihdam edilmesi olağandır. 1961 yılında İstanbul sanayi bölgelerinde yapılan bir alan araştırması, sanayi kollarını çalıştırdıkları işçilerin vasıfları itibariyle değerlendirirken, mensucat, gıda ve tütün işkollarını yarı-vasıflı işçilerin en yoğun olduğu faaliyet alanları arasında ele almaktadır.²⁴ Bunun sonuçlarından biri de ücret düzeylerinin düşüklüğü olacaktır.

Kadın işçilere ilişkin olarak dikkati çeken bir başka nokta, çalıştıkları işletmelerin ölçekleridir. Gene 1957 Ücret Anketi sonuçlarına göre, 56 697 kadın, 100 ve daha çok işçi çalıştıran sınıai kuruluşlarda istihdam edilmektedir. Bunun toplam kadın işçilere oranı % 88'i aşmaktadır. Aslında kadınların iktisadi faaliyet kollarına dağılımları ile işletme büyüklüklerine ilişkin bu olguları birlikte değerlendirmek icap eder. Geleneksel olarak kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı tütün ve mensucat sanayilerinde kuruluşlar büyük ölçeklidir ve kadınların bu sanayilerde çalışıyor olmaları, aynı zamanda büyük ölçekli kuruluşlarda çalışıyor olmaları anlamına da gelmektedir.²⁵ Kadınların daha çok büyük ölçekli kuruluşlarda istihdam ediliyor olmaları ile toplam işçi sayısı içerisinde kadınların oranlarının zaman içerisinde giderek düşüyor olması da bağlantılandırmak mümkün olabilir mi? 1952 ve daha sonraki yıllarda çıkarılan karnamelerle, 3008 sayılı İş Kanunu'nun kapsamı genişletilmiş, 50 000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde 4 ila 9 işçi çalıştıran işyerleri de kapsama alınmıştı

24 Bakınız, (ZALM, 1971: 284, 126. Cetvel). Zaim tütün işkolundaki kadınların ustabaşı ve usta olmadıkları halde el melekeli itibariyle vasıflı kabul edildiklerini, oysa bilimsel açıdan bu kadın işçilerin yarı-vasıflı olarak kabul edilmelerinin daha uygun olacağını belirtmektedir. Bakınız, (ZALM, 1971: 269).

25 Zaim'in 1961 yılında İstanbul sanayiünde yapmış olduğu araştırma da bu saptamayı doğrulamaktadır. Buna göre, kadın işçilerin oranı küçük sanayide % 12.7 iken, büyük sanayide % 24.4 idi. Bakınız, (ZALM, 1971: 284, 289).

(SAYMEN, 1954: 31). Erkek nüfusun ağırlıklı olduğu küçük işletmelerin kapsama alınması, kadın işçilerin oranlarının düşmesi üzerinde etkiye bulunmuş olabilir. Tablo VI'nın son sütununda görülen teşmil kararnamelelerine tabi ücretliler içinde kadınların oranı yıldan yıla farklılıklar göstermekte, ancak % 5 - % 10 sınırları içerisinde oynamaktadır.²⁶ Bunun kadınlar açısından İş Kanunu kapsamına giren işçiler içerisindeki yaklaşık % 15'lik paydan düşük olduğu, teşmilin toplam işçiler içerisinde kadının payını azalttığı görülmektedir. Ancak, teşmil uygulaması içerisindeki işçiler İş Kanunu kapsamındaki işçilerin çok küçük bir bölümünü teşkil ettiği için, bu etkinin abartılmaması icap eder.

D. Kamu Görevlisi Kadınların Durumu

Kamu kesiminde memur olarak çalışan kadınların durumunu ise ayrıca değerlendirmek yararlı olacaktır. Çünkü, kadın istihdamı içerisinde kamu kesiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. İş Kanunu'na tabi kadın işçi sayısı 1947 yılında 50 851, 1963 yılında 95 867 iken; aynı yıllar için kamu kesiminde çalışan kadın memur sayıları 30 046 ve 72 702'dir.²⁷ Kadınların İş Kanunu'na tabi işçiler içerisindeki oranı 1947-1963 arasında % 17.58'den % 11.18'e düşerken, memurlar içerisindeki oranı 1946-1963 döneminde % 9.5'tan % 16.2'ye yükselmiştir. Kadın memurların İş Kanunu'na tabi kadın işçilere oranı ise % 59'dan % 76'ya çıkmakta ve büyük bir olasılıkla ücretli kadınlar içerisindeki payları da yükselmektedir. İş Kanunu'na tabi kadın işçiler içerisinde devlete ait kuruluşlarda çalışan kadınlar da olduğu düşünülecek olursa, toplam ücretli kadınlar içerisinde kamu kesiminin önemli bir ağırlık taşıdığı söylenebilir.

Biz, kamu kesiminde memur olarak çalışan kadınların durumunu, genel büyüklükler kadar çalıştıkları kamu kuruluşları ve mesleki dağılımları itibariyle de ele almak istiyoruz. Memur istatistikleri ve Devlet Personel Sayımı sonuçlarına göre düzenlenen aşağıdaki tabloda, konuya ilişkin bilgiler sunulmaktadır.²⁸

26 (ÇB, 1978: 147)'deki verilerden hesaplanmıştır.

27 30 046 rakamı, 1946 yılına aittir.

28 Devlet Personel Sayımı verileri, Genel ve Katma Bütçeli Daireler itibariyle Aralık 1963, İl Özel İdareleri ve Belediyeler itibariyle Eylül 1964, Kamu İktisadi Teşebbüsleri itibariyle Temmuz 1965'e ait verileri içermekte olup, bir toplama ulaşabilmek amacıyla tarafımızdan birleştirilmişlerdir. 1938 ve 1946 yıllarına ilişkin rakamlar ise anket niteliğindeki Memur İstatistikleri'nden alınmıştır.

Tablo VIII. Kamu Görevlilerinin Cinsiyete Göre Dağılımı (1938-1963)

	1938		1946		1963	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Genel Bütçe						
Erkek	51 337	92.3	72 889	85.3	188 182	80
Kadın	4 287	7.7	12 573	14.7	47 414	20
Toplam	55 624	100.00	85 462	100.00	235 596	100.00
Katma Bütçe						
Erkek	32 003	97.4	62 370	94.2	29 830	89.5
Kadın	824	3.6	3 831	5.8	3 487	10.5
Toplam	32 827	100.00	66 201	100.00	33 317	100.00
İDT						
Erkek	6 600	90	16 037	87	103 919	86.8
Kadın	731	10	2 502	13	15 623	13.2
Toplam	7 331	100.00	18 539	100.00	119 542	100.00
İl Özel İdareleri						
Erkek	22 033	77.5	19 864	67.8	13 083	80
Kadın	6 375	22.5	9 397	32.2	3 200	20
Toplam	28 408	100.00	29 261	100.00	16 283	100.00
Belediyeler						
Erkek	10 090	95.3	20 960	92.3	42 153	93.4
Kadın	499	4.7	1 743	7.7	2 978	6.6
Toplam	10 589	100.00	22 703	100.00	45 131	100.00
Toplam						
Erkek	122 063	90.5	192 120	86.5	377 167	83.8
Kadın	12 716	9.5	30 046	13.5	72 702	16.2
Toplam	134 779	100.00	222 166	100.00	449 869	100.00

Kaynak: BIUM (1939: 36, 39, 92, 118), BIGM (1948: 114), DİE (1965c: 8, Tablo 2), DİE (1966: 3, Tablo 1; 31, Tablo 2), DİE (1967: 1, Tablo 1)'den düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Tablodan, kadın kamu görevlilerinin sayısının zaman içerisinde artış gösterdiği görülmektedir. Örneğin 1946-1963 döneminde artış mutlak rakam olarak 42 656, oran olarak ise % 142'dir. Ancak, bu artışa karşın, kadınların toplam memurlar içerisindeki oranları gene de düşük olup, 1963 yılı itibariyle % 16.2'dir. Kadınların oranının kamu kuruluşları arasında da farklı olduğu; en büyük oranın genel bütçeli kuruluşlara, en düşük oranın ise belediyelere ait olduğu görülmektedir. Çitçi, belediyelerdeki oranın düşüklüğünün, bunların "genellikle kadın çalışmasına karşı geleneksel olumsuz tutumun varlığını sürdürdüğü kırsal kesimde bulunmasıyla" açıklanabileceğini belirtmektedir (ÇİTÇİ, 1979: 247). Oranın yüksek olduğu kuruluşların belirlenmesi ise yukarıda kadın işgücünün sektörel ve mesleki dağılımına ilişkin olarak yaptığımız belirlemeler ışığında özel bir önem kazanmaktadır. 1946 yılında kadınların büyük bölümünün (% 42) Genel Bütçe'ye dahil kuruluşlarda çalıştığı görülmektedir. Bu kuruluşlar arasında ilk sırayı 6 177 kadın çalıştıran Milli Eğitim Bakanlığı almaktadır. Onu 1 624 kadınla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1 180 kadınla Maliye Bakanlığı ve 1 129 kadınla Adalet Bakanlığı izlemektedir. Bu dört bakanlık, Genel Bütçe'ye dahil kadınların % 80.41'ini ve tüm kadınların % 33.65'ini istihdam etmektedir. Katma Bütçeli daireler arasında ise 3 831 kadının 1 861'ini (% 48.58) istihdam eden PTT başta gelmektedir. Bu beş kuruluş, tüm kadınların % 39.84'ünü istihdam etmektedir.²⁹

1963 yılı itibariyle ise aynı eğilimin artarak devam ettiği gözlenmektedir. Genel Bütçe'ye dahil kuruluşlarda çalışan 47 414 kadının, 28 010'u Milli Eğitim Bakanlığı'nda, 9 121'i Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nda, 1 364'ü ise Adalet Bakanlığı'nda çalışmaktadır. Bu üç kuruluşta 38 495 kadın çalışmaktadır ve bu da Genel Bütçe'ye dahil kamu kuruluşlarında çalışanların % 81.19'unu oluşturmaktadır. Bu üç kuruluşta çalışan kadınların toplam kadınlar içerisindeki oranı ise % 52.95'e ulaşmaktadır (DİE, 1965c: 8, Tablo 2).

İktisadi Devlet Teşekküllerinde çalışan kadınlar da benzeri bir biçimde belirli kuruluşlarda yoğunlaşmış durumdadırlar. Bu kuruluşlarda çalışan 15 623 kadından 3 393'ü PTT'de, 2 456'sı Sosyal Sigortalar Kurumu'nda, 1 800'ü ise Ziraat Bankası'nda çalışmaktadır ve oran % 48.96 olmaktadır. Genel Bütçe ile İktisadi Devlet Teşekküllerinde kadınların yoğun olduğu 6 kuruluşta ise toplam 46 144 kadın çalışmaktadır ve bu da toplamın % 63.47'sine ulaşmaktadır (DİE, 1967: 1, Tablo 1).

Kadınların ağırlıklı olarak çalıştığı kuruluşların çözümlenmesi, kamu görevlisi kadınların daha çok öğretmenlik, hemşirelik, bankacılık, büro memurluğu gibi geleneksel olarak kadın işi olarak kabul edilen mesleklerde yoğunlaştıklarını ortaya koymaktadır. Gülmez'e göre, "kadın nüfusun görevsel dağılımı, kadın memurların sayıca en yoğun olduğu kamu kuruluşlarının, bir

29 Oranlar, (BİGM, 1948: 116-122)'deki verilerden hesaplanmıştır.

yandan eğitsel ve ekinsel, öte yandan sosyal ve insanlı içerikli hizmet kesimlerini kapsadıklarını göstermektedir." (GÜLMEZ, 1973: 45). Başta öğretmenlik, bankacılık olmak üzere bu alanların çoğunun, Türk toplumunda bir "kadın mesleği" olarak algılanması yanında, gerektirdikleri eğitim düzeyine oranla düşük ücretli hizmetler olduğu belirtilmelidir (KAZGAN, 1979: 163). Ancak yoğun biçimde bu mesleklere sahip kadın istihdam eden kuruluşlarda dahi kadınların toplam içerisindeki oranı son derecede düşük kalmaktadır. Örneğin en çok kadın istihdam eden Milli Eğitim Bakanlığı'nda kadın memurların toplam içerisindeki oranı % 28 düzeyindedir (DİE, 1965c: 8, Tablo 2).

III. KADIN İŞÇİLERİN ÜCRETLERİNE İLİŞKİN GELİŞMELER

A. Giriş

Dönem içerisinde kadın emeğine ilişkin olarak ortaya çıkan gelişmelerin, ücret konusu itibarıyla de değerlendirilmesi icap eder. Buna ilişkin olarak ilk göze çarpan ise ücretlerde cinsiyet itibarıyla gözlenen farklılıklardır. Bu farklılıklar, tarihin her döneminde, iktisadi ve siyasi sistemi ne olursa olsun hemen her ülkede gözlenmektedir ve bu nedenle de evrensel olarak nitelenebilir. Kuşkusuz konunun değişik boyutları bulunmaktadır. Boyutlardan biri iktisadidir ve bu boyutta ücret farklılıkları en genel çizgileriyle, işgücünün niteliğindeki ve dolayısıyla verimliliğindeki farklılıklarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Konunun diğer boyutu ise toplumsaldır. Bu boyutta işgücünün niteliğinde ve verimliliğinde bir farklılık olmaması durumunda dahi, sadece kadına ve kadın emeğine yönelik toplumsal değer yargıları nedeniyle ücretlerin kadın aleyhine belirlenmesi yani salt cinsiyetten kaynaklanan bir ayrımcılık söz konusu olmaktadır. Şüphesiz, bu iki boyut birçok durumda içi içe geçmektedir ve ayrı ayrı düşünülmesi olanaksızdır.

Sorun iktisadi boyutta değerlendirildiğinde, ücret farklılıklarını açıklamak için kullanılabilecek en önemli argüman, kadın işgücünün erkek işgücüne göre daha niteliksiz olmasıdır. İşgücüne nitelik kazandıran en önemli faktör ise eğitimidir ve kadın işgücünün niteliğinin düşük olması, büyük ölçüde kadın işgücünün eğitiminin daha düşük olmasıyla açıklanabilir. Ancak, yapılan çalışmalar, formel eğitim farklılığının ücret farklılıklarının ancak küçük bir bölümünü açıkladığını ortaya koymuştur (WACHTEL, 1992: 243). Gene araştırmalara göre, kadınlar ve erkekler birbirlerine yakın ücretlerle işe başlasalar bile, zaman içerisinde ücretler çeşitli nedenlerle farklılaşmaktadır. Bunun nedenleri arasında kadınların mesleklerinde erkeklere göre daha az ilerleyebilmeleri başta gelmektedir. Bu ise iş hayatında kadınlara yapılan beşeri sermaye yatırımlarının, yani ağırlıklı olarak hizmet içi eğitim olanaklarının daha düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Soruna işveren açısından bakıldığında, iş yaşamında kadınlara yapılan beşeri sermaye yatırımlarının azlığının

arkasında, kadın işgücüne ait bazı temel özellikler yatmaktadır. Kadın işçilerin çalışma yaşamları, erkek işçilere göre daha kısadır (WACHTEL, 1992: 239). Kadınların işgücü devir oranları yüksektir, çalışmaya daha sık ara vermekte, çalışma yaşamında daha kısa süre kalmaktadırlar. Kuşkusuz bu tümüyle kadınların bireysel tercihleriyle açıklanamaz ve kadının çalışma yaşamına katılması, ayrılması, ara vermesi gibi kararlar, daha çok aile çerçevesinde belirlenmektedir (CHIPLIN / SLOANE, 1974: 286). Çocuk doğurma, yetiştirme gibi ailevi nedenler; kadının çalışmaya ilişkin tercihlerini ve çalışma yaşamının kesintiye uğramasını önemli ölçüde etkilemektedir (BULUTAY, 1995: 264). Tüm bu oluşumlar, kadının işyerindeki performansını etkilediği gibi; kıdem, iş deneyimi kazanma ve işte ilerleme olanaklarını da zayıflatmaktadır. Bütün bu faktörler ise kadınların ücret düzeylerini de olumsuz yönde etkileyecektir. Kuşkusuz aynı faktörler, işveren açısından da kadın işgücüne yapılacak yatırımın potansiyel getirisini azaltıcı faktörler olarak değerlendirilecektir. İşveren, bu nedenle hizmet içi eğitimden kadınları daha az yararlandırmak isteyecek, bu ise kadınların ücret düzeylerini olumsuz yönde etkileyen bir faktör olduğu gibi, iş yerinde ilerleme vb. olanakları da azaltacak; bir kısır döngüye girilmiş olacaktır.

Kuşkusuz, kadın - erkek ücret farklılığı üzerinde etkide bulunan başka faktörler de mevcuttur. Kadın işgücünün sektörel ve mesleki dağılımı bize bu konuda birçok ipucu sunabilecektir. Kadın işçilerin, bazı sektörlerde, bazı işkollarında ve bazı mesleklerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlara ilişkin tercihler ise eğitim ve işgücünün niteliği gibi iktisadi faktörler yanında, meslek seçimine ilişkin toplumsal normlarla da belirlenmektedir. Bu normlarla belirlenen alan ve meslekler ise genellikle düşük ücretlidir. Kadın işgücünün yoğun bir biçimde bulunduğu tarımsal faaliyetlerde, ücretler zaten diğer sektörlerle göre daha düşük bir düzeydedir. Kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı hizmetler sektöründe de, küçük ölçekli kuruluşlar ağırlıklı olduğu ve daha çok kısmi zamanlı işçi istihdam edildiği için ücret düzeyleri görece olarak düşüktür. Sektörler yanında, meslekler açısından da benzeri değerlendirmeler yapılabilir. En azından bazı meslekler itibarıyla yüzyıllar içerisinde oluşan bazı eğilimler, alışkanlıklar bulunmaktadır ve bazı işler neredeyse kadın işi - erkek işi olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Kadınlar erkeklerle aynı süreli bir okul eğitiminden geçseler bile, seçtikleri alanlar ve meslekler farklı olmakta, daha çok teknik olmayan alanlar tercih edilmekte; bu alanlar ve meslekler ise doğası gereği daha düşük ücret ödemektedir. Örneğin kadınlar daha yüksek ücret ödeyen teknik alanlar yerine, gene uzun süreli bir eğitim gerektiren bankacılık, öğretmenlik gibi düşük ücretli meslekleri seçebilmektedirler (KAZGAN, 1979: 163). Sorun sanayi işçiliği düzeyinde değerlendirildiğinde de, gene bazı işlerin geleneksel biçimde kadın işi olarak düşünülmesi, kadın işgücünün bu işlere yönelmesi, bu işlerin ya da endüstrilerin ise yoğunlaşma düzeyi, kâr oranı, sendikalaşma oranı gibi nedenlerle düşük ücretli endüstriler olması, buralarda

yoğun olarak kadınlar çalıştığı için, ücret farklılıkları üzerinde etkili olmaktadır (REYNOLDS, 1974: 164). Tekstil, gıda gibi yüksek teknik bilgi ve beceri gerektirmeyen ve daha düşük ücret ödeyen sektörler buna örnek olarak gösterilebilir.

Hemen tüm ülkeler düzleminde, kadınlar arasında sendikalaşma oranının düşüklüğü, kadın ücretlerinin daha düşük düzeyde belirlenmesi üzerinde etkide bulunan faktörlerden biri olmaktadır. Bunu, erkeklerle aynı alanlarda çalışan kadınlar açısından sendikalaşma oranının düşük olması kadar, kadınların sendikalaşma oranının zaten düşük olduğu alanlarda ve mesleklerde çalışıyor olmaları bağlamında da algulamak icap eder. Kadınların yoğun olarak çalıştığı hizmet sektöründe ve kısmi zamanlı işlerde sendikalaşma oranı zaten düşüktür.

Değerlendirdiğimiz tüm nedenler, ücret farklılıkları üzerinde değişik biçim ve ölçülerde etken olmaktadır. Ancak gerçek yaşamda iktisadi olan ve olmayan faktörler karmaşık bir biçimde iç içe geçmiştir ve bunların dışında kalan ve pür ayrımcılık olarak nitelendirilebileceğimiz faktörler de ücret farklılıkları üzerinde etken olmaktadır. Ancak, pür ayrımcılığın belirlenmesi de son derecede güçtür. Ulusal, sektörel vb. makro ölçekteki rakamlar, yukarıda belirlediğimiz açılardan homojen olmayan işgücü kategorilerini içerdiği için kullanışlı değildir. Buna karşılık mikro ölçekte eğitim, iş deneyimi, yapılan iş gibi faktörlerin sabit tutulmasıyla, salt cinsiyet ayrımcılığından kaynaklanan ücret farklılıklarına ulaşılabilir ki, bu da güçtür. Ancak çalışmalar, bu ölçüğe doğru uzandıkça, ücret farklılıklarının azaldığını ortaya koymaktadır (REYNOLDS, 1974: 167). Sonuç olarak; cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının evrensel bir nitelik taşıyan, bireysel ve toplumsal boyutları olan, iktisadi ve iktisat dışı faktörlerce etkilenen karmaşık bir oluşum olduğunu söyleyebiliriz. Kanımızca, bu konudaki değerlendirmeler ihtiyatlı yapılmalı ve olabildiğince fazla faktörün çözümlenmeye katılmasına çalışılmalıdır.

Kadın - erkek ücret eşitsizlikleri değişik ülkelerde hukuksal düzenlemelere de konu olmuştur. Bu düzenlemelerle mutlak eşitliği sağlamak olanaklı değildir, ancak çeşitli önlemlerle kadının iş yaşamında ayrımcılığa konu olması engellenmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede ücret açısından değerlendirildiğinde, konu, "eşit işe eşit ücret" ödenmesinin sağlanması olarak tezahür etmektedir. Türkiye, ücretler açısından kadınları koruyucu düzenlemelerin zengin olduğu bir ülke değildir. Çalışma yaşamını bireysel ve toplu boyutlarıyla düzenleyen 1936 tarihli İş Kanunu'nda, çalışan kadınları ve çocukları koruyucu birçok hükme yer verilmişken, ücret eşitliğini sağlamaya yönelik bir düzenleme bulunmuyordu. Ancak, 1950 yılında İş Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 5518 sayılı yasaya bu konuya ilişkin bir hüküm konmuştur. Buna göre, "Bir iş yerinde aynı mahiyette işlerde ve eşit verimle çalışan kadın ve erkek işçilere sadece cinsiyet ayrılığı sebebiyle farklı ücret verilmez. Hakem kurullarınca iş

uyuşmazlıklarının karara bağlanmasında da bu esas göz önünde bulundurulur." (Madde 2). Ancak, eşit işe eşit ücret ilkesinin uygulanabilmesi için, işletmelerde gelişmiş bir iş değerlendirme sisteminin uygulanıyor ve bunun kamu otoriteleri tarafından yetkin bir biçimde denetleniyor olması icap eder. Oysa dönem içerisinde yetkin bir iş denetiminin olmadığı bilinmektedir. Yapılan çalışmalar, Türkiye'de dönem içerisinde zaman esasına dayalı ücret sisteminin egemen olduğunu, iş değerlendirme uygulamalarının yok denecek düzeyde olduğunu; böyle bir sistem içerisinde de verimliliklerin kolay bir biçimde ölçülmesinin olanaklı olmadığını göstermektedir.³⁰

Türkiye'de İş Kanunu'nun kadın emegine ilişkin düzenlemelerinin başka bir açıdan da değerlendirilmesi zorunlu olmaktadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de iş mevzuatı içerisinde kadın çalışmasına ilişkin çok sayıda düzenleme yapılmaktadır. Bu çerçevede 3008 sayılı İş Kanunu, kadınların belirli işlerde çalışmalarını yasaklamaktadır. Buna göre maden ocakları işleri, kablo döşenmesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde, 18 yaşı doldurmamış erkek çocukların veya istisnasız her yaştaki kız ve kadınların çalıştırılmaları yasaktır. (Madde 49) Sanayie ait işlerde 18 yaşı doldurmamış erkek çocuklarla her yaştaki kız ve kadınların gece çalıştırılmaları yasaktır. (Madde 50) Kadınların ve 18 yaşına kadar olan (18 dahil) çocukların çalıştırılması caiz olmayan ağır ve tehlikeli işlerin hangileri olduğu ise gene yasa uyarınca çıkarılan 1948 tarihli Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü'nde gösterilmiştir. İş Kanunu'nun kadın emegine ilişkin bu sınırlamalarının, bazı önemli tartışmalara kaynaklık ettiği görülmektedir. Örneğin Kazgan, kadınlara yasaklanan alanların fiziksel anlamda yorucu, fakat yüksek ücretli olduğunu belirtmekte ve şöyle değerlendirmektedir: "Burada İş Kanunundaki yasaklamanın ideolojik temelleri konusunda şu soru akla geliyor: acaba, bu gerekçenin kadınları yüksek ücretli faaliyetlerden uzak tutma gibi ekonomik bir temeli de var mıdır?" (KAZGAN, 1979: 163; 178, n.14).³¹ Kanımızca, İş Kanunu'nun düzenlemeleri dolaylı olarak böyle bir sonuç doğurmuş olmakla birlikte, bunu ücret amacına bağlı olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Sosyal politika tarihinin gelişim süreci içerisinde bu tür sınırlamalar hemen her ülkede yapılmıştır ve kadınları korumak amacına yöneliktir.

Türkiye'de 1951 yılında başlayan ve tedrici bir biçimde genişleyen asgari ücret uygulamalarını düzenleyen yönetmeliklerde de kadın ve erkek işçilerin

30 Zaim'in 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yaptığı çalışma, zaman esasına dayalı ücret sisteminin nitelikli işçiler açısından % 95'ler, yarı-nitelikli işçiler açısından % 88, niteliksiz işçiler açısından ise % 74 oranında uygulandığını; iş değerlendirme uygulamalarının ise yok denecek düzeyde ve % 0.2 dolaylarında olduğunu ortaya koymaktadır. Bakınız, (ZAIM, 1971: 297-298).

31 Kazgan'ın değerlendirmeleri 1475 sayılı İş Kanunu için olmakla birlikte, iki İş Kanunu'nun konuya ilişkin yaklaşımları aynıdır.

asgari ücretleri arasında bir fark gözetilmeyeceği belirtilmişti.³² Buna karşın uygulamada bu ilkeye uyulmadığı, 1950'li yıllar itibariyle aynı komisyon tarafından yapılan saptamalarda, kadın ve erkek asgari ücretleri arasında % 100'e varan farklılıklar bulunduğu görülmüştür (KUTAL, 1969: 192).

B. İşçi Sigortaları Kurumu Verilerine Göre Kadın İşçilerin Ücretleri

Türkiye'de kadın işçilerin ücretlerine ilişkin değerlendirmeler, inceleme dönemimiz itibariyle, istatistiksel kaynakların zenginliğinden dolayı, önceki dönemlere göre daha kapsamlı bir biçimde yapılabilmektedir. İşçi Sigortaları Kurumu'nun İş ve Faaliyet İstatistikleri'nde, çok ayrıntılı olmamakla birlikte, 1955 ve sonrası yıllara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda, 1955-1963 döneminde Kurum'a tabi işçiler açısından ücretlere ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo IX: İşçi Sigortaları Kurumu Verilerine Göre Cinsler ve Çocuklar Arası Ücret Farklılıkları (Ortalama Günlük Kazanç, 1955-1963)

Yıllar	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti	Çocuk	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak çocuk işçi ücreti	Toplam	Ankara geçinme indeksi	Erkek reel ücret indeksi	Kadın reel ücret indeksi
1955	7.64	4.99	65.31	4.27	55.89	7.16	100	100	100
1956	8.73	5.72	65.52	5.06	57.96	8.22	111	103	103
1957	9.67	6.55	67.74	5.60	57.91	9.19	125	101	105
1958	11.40	7.57	66.40	6.62	58.07	10.86	143	104	106
1959	13.82	9.31	67.37	7.98	57.74	13.25	175	103	107
1960	15.06	10.23	67.93	8.72	57.90	14.44	188	105	109
1961	16.28	11.10	68.18	9.28	57.00	15.59	190	112	117
1962	17.04	12.52	73.47	9.35	54.87	16.48	198	113	127
1963	18.51	13.40	72.39	10.13	54.73	17.91	211	115	127

Kaynak: İSK (1956: 66, Tablo 11), (1957: 45, Tablo 11), (1958: 45, Tablo 11), (1959: 46, Tablo 10), (1960: 46, Tablo 10), (1961: 46, Tablo 10), (1962: 46, Tablo 9), (1963: 47, Tablo 9), (1964: 43, Tablo 9); DİE (1973: 367, Tablo 6)'dan düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

32 İlk defa 1951 tarihli Asgari Ücretlerin Tesbitine Müteallik Yönetmelik'te yer alan bu husus, daha sonra 1955 tarihli yönetmelikte ve gene 1955 tarihli Gazetecilerin Asgari Ücretlerinin Tesbitine Müteallik Talimatname ve Gemi Adamlarının Asgari Ücretlerinin Tesbitine Müteallik Talimatname'de de yer almıştır. Yönetmeliklerin ve Talimatnamelerin metinleri, topluca (TÜRK-İŞ, 1978: 221-230) arasında bulunmaktadır.

Tablodaki verilerden, kadın işçilerin reel ücretlerinin 1955-1963 döneminde küçük oranlarda olmakla birlikte, sürekli olarak arttığı görülmektedir. Bu 9 yıllık dönem içerisinde kadın işçilerin reel ücretleri % 27 oranında yükselmiştir. Buna karşılık erkek işçilerin ücretlerinin daha düzensiz ve inişli-çıkışlı geliştiği, reel ücretlerdeki artışın da kadınlardan daha düşük bir oranda ve % 15 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Ancak, bu veriler ihtiyatla yorumlanmalıdır. Çünkü İşçi Sigortaları Kurumu'nun ücret verileri prime tabi ücret miktarlarını esas almakta, buna karşılık özellikle yüksek ücret düzeylerinde daha az prim ödemek için, ücretlerin daha düşük gösterilmesi söz konusu olmaktadır. Bu, genellikle daha yüksek ücret elde etmekte olan erkeklerin gelirlerinin, olduğundan daha düşük gösterilmesi sonucunu doğuracaktır.

Tablodaki verilerden, Kurum'a tabi kadın ve çocuk işçilerle erkek işçilerin ücretleri arasında ciddi farklılıklar olduğu da ortaya çıkmaktadır. Kadın ve çocuk işçi ücretlerinin erkek işçi ücretlerine oranı, dönem içerisinde ciddi değişimler göstermemekte ve yaklaşık 2/3 düzeyinde kalmaktadır. Aslında, yukarıda açıklanan nedenden dolayı erkek ve kadın ücretleri arasındaki farklılığın gerçekte biraz daha fazla olması da beklenir. Bu genel farklılıkların yanında, cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının iktisadi faaliyet kolları itibarıyla değerlendirilmesi icap eder. Ancak, İşçi Sigortaları Kurumu'nun istatistikleri, bu konuya ilişkin bilgi içermediği için, başka veri kaynaklarını kullanmak zorunlu olmaktadır.

Kadın işçilerin ücretlerindeki değişmeyi, kamu kesiminde memur olarak çalışan kadınların maaşlarındaki gelişmeyle karşılaştırmak ilginç olacaktır. 1955-1960 döneminde kadın işçilerin ücretleri % 9 oranında artarken, devlet memurlarının reel gelirleri % 20 dolaylarında azalmıştır.³³ Bu, kadın işçilerin ücretlerinin konjonktürü izleyebildiğini, buna karşılık maaşları devlet tarafından tek taraflı olarak saptanan memurların gelirlerinin dönem içerisindeki fiyat artışları karşısında gerilediğini ortaya koymaktadır.

C. İşçi Ücretleri Anketleri'ne Göre Kadın İşçilerin Ücretleri

Cinsler ve her iki cinsin mensuplarıyla çocuk işçiler arasındaki ücret farklılıklarının iktisadi faaliyet kolları düzeyinde değerlendirilmesine ilişkin bilgiler, İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından dönem içerisinde değişik tarihlerde gerçekleştirilen İşçi Ücretleri Anketi'nden sağlanabilmektedir. 1954 yılında bazı iktisadi faaliyet alanlarında başlatılan anketin tüm madencilik ve

33 (BİGM, 1961c: 4-5)'teki verilerden hesaplanmıştır. 1947-1960 döneminde memurların reel gelirleri en düşük asli maaş kategorisinde % 25, en yüksek kategoride % 21 dolaylarında azalmıştı. Memurların % 84'ünün toplandığı 15-40 asli maaş kategorilerinde ise 1947-1960 döneminde reel gelirler % 25 dolaylarında azalmıştı.

imalat sanayiini kapsamı 1956 yılından itibaren mümkün olmuştur. Biz, ücret konusuna ilişkin değerlendirmelerimizde, 1957 yılının Ağustos ayında gerçekleştirilen anketin sonuçlarını kullanacağız. İş Kanunu kapsamına giren işyerlerini ve buralarda çalışan işçileri esas alan bu ankette 310 002 işçi kapsamaktadır. Aynı tarih itibarıyla İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı 651 095 olduğu için, bu anket sonuçlarının son derecede temsil edici olduğu söylenebilir.³⁴ Aşağıdaki tabloda, bu anket sonuçlarına göre değişik iktisadi faaliyet kollarında kadın-erkek ve çocuk işçiler arasındaki ücret farklılıkları görülmektedir.

Tablo X: Ağustos 1957 İtibarıyla Değişik İktisadi Faaliyet Kollarında Kadın - Erkek - Çocuk İşçi Ücretleri

İşçi sayısı	Erkek işçi sayısı	Kadın işçi sayısı	Kadın işçi oranı*	Çocuk işçi sayısı	Ortalama saat ücreti	Ortalama saat ücreti / erkek	Ortalama saat ücreti / kadın	Ortalama saat ücreti / çocuk
Madencilik ve taşocakları	48 441	498	1.02	3 432	1.02	1.04	0.72	0.66
Gıda sanayii	25 864	4 049	13.54	1 205	1.18	1.27	0.70	0.67
İçki sanayii	1 809	449	19.88	82	1.27	1.36	1.00	0.74
Tütün sanayii	9 610	31 960	76.88	2 532	0.78	1.14	0.69	0.56
Menşucat sanayii	41 799	23 563	36.05	9 538	1.18	1.34	1.01	0.93
Giyim eşyası ve mensucattan hazır eşya	221	133	37.57	13	1.14	1.27	0.92	1.26
Ağaç ve mantar mamulleri	2 839	38	1.32	145	0.98	1.00	0.91	0.70
Mobilyacılık	895	781	47.16	-	1.43	1.53	-	0.81
Selüloz, kâğıt, mukavva, karton ve bunlardan yapılan eşya	1 491	358	19.36	83	1.14	1.19	1.03	0.87
Matbaacılık ve neşriyatçılık	2 014	463	18.69	597	1.52	1.77	1.21	0.94
Deri ve deri eşya imali	1 031	15	1.43	46	1.42	1.44	0.94	1.12

34 Ankete dönem içerisindeki İş Kanunu uygulaması çerçevesinde, nüfusu 50 000'den yukarı olan kentlerde 4 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlarla, nüfusu daha az olan kentlerde 10 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlar dahil edilmişlerdir.

* Kadın işçi oranı, kadın işçi sayısının erkek işçi + kadın işçi sayısına oranlanması ile bulunmuş, çocuk işçiler her iki cinsten oluştuğu ve cinsiyet dağılımları bilinmediği için hesaba katılmamıştır.

Kauçuk sanayii	3 342	565	14.46	642	1.22	1.33	0.97	0.87
Ecza ve kimyevi maddeler imali	6 580	709	9.73	245	1.37	1.41	1.00	0.89
Kömür ve petrolden elde edilen maddeler	423	-	-	-	1.34	1.34	-	-
Taş-toprak, cam, çini sanayii	10 061	1 105	9.90	1 377	1.08	1.17	0.81	0.63
Maden izabesi ve madenî kaba mamuller	5 460	-	-	35	1.50	1.50	-	0.90
Madenî eşya imali	4 394	137	3.02	426	1.39	1.46	1.14	0.85
Makina imal ve tamiri	1 967	13	0.66	258	1.27	1.35	0.67	0.74
Elektrik makina, motor alet ve malzemesi imal ve tamiri	208	77	27.02	148	1.32	1.60	1.22	0.98
Nakil araçları imal ve tamiri	15 145	124	0.81	867	1.60	1.66	1.05	0.64
Diğer çeşitli mamuller	568	71	11.11	198	1.52	1.73	1.20	1.06

Kaynak: BLUM (1960: 4-11)'deki bilgilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Tablodaki bilgiler, kadın - erkek - çocuk ücret farklılıklarına ilişkin olarak daha önce yapmış olduğumuz değerlendirmeleri, bu defa değişik iktisadi faaliyet kolları itibariyle teyit etmektedir. Verilerin değerlendirilmesinden, ücret farklılıklarında iktisadi etmenlerin önemli olduğuna ilişkin sonuçlar çıkartılabilir. Ücret farklılıklarının sadece cinsiyet temelli olmadığı, kadınlarla erkekler arasında olduğu kadar, değişik iktisadi faaliyet kollarında çalışan kadınlar arasında da bu farklılıkların bulunduğu, bunun bazan ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. Anlamli olması açısından en çok kadın istihdam eden kolları karşılaştırsak, mensucat sanayisindeki ortalama kadın işçi ücretleri; gıda sanayisindekinden % 44.29, tütün sanayisindekinden ise % 46.38 oranında fazladır.

Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını, kamu - özel kesim ayrımı itibariyle de değerlendirmek yararlı olacaktır. Bu değerlendirmeyi kadınların en yoğun biçimde çalıştığı üç iktisadi faaliyet kolu itibariyle yapıyoruz.

Tablo XI: Ağustos 1957 İtibariyle Kamu ve Özel Kesimde Kadın - Erkek İşçi Ücretleri (Saat / Kuruş)

	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti
Gıda	1.56	0.94	60.26	1.12	0.67	59.82
Tütün	1.35	0.83	61.48	0.87	0.55	63.22
Mensucat	1.42	1.27	89.44	1.29	0.96	74.42

Kaynak: BIUM (1960: 12-22)'deki bilgilerden düzenlenmiştir.

Tabloda yer alan iktisadi faaliyet kolları itibariyle ortalama kadın işçi ücretlerinin kamu kesiminde, özel kesimden ciddi ölçüde yüksek olduğu gözlenmektedir. Kadın işçi ücretleri gıdada % 40, tütünde % 51, mensucatta % 33 oranında yüksektir. Bu saptama, konuya ilişkin beklentilerimize uygundur. Ancak, burada ücret farklılıklarının, sadece kamu - özel ayrımından değil, işletme büyüklüklerinden de etkilenebileceği göz ardı edilmemelidir. İşletme ölçeğiyle ücret düzeyi arasında, büyük kuruluşlarda verimliliğin daha yüksek olmasından kaynaklanan genellikle pozitif bir korelasyon bulunmaktadır ve kamu kesiminde de işletmeler daha büyük ölçeklidir.

Ancak beklentilerimizi tam karşılamayan bir durum da ortaya çıkmaktadır: Kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı itibariyle bir karşılaştırma yapıldığında, kamuda ve özel kesimde gıda ve tütün sanayilerinde belirgin bir farklılığın ortaya çıkmadığı görülmektedir. Kamu kesimi lehine anlamlı bir farklılığın gözlemlendiği tek iktisadi faaliyet kolu ise mensucat olmaktadır. Bu durum, 1950 yılında İş Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 5518 sayılı yasada yer alan "Bir iş yerinde aynı mahiyette işlerde ve eşit verimle çalışan kadın ve erkek işçilere sadece cinsiyet ayrıntısı sebebiyle farklı ücret verilmez." ilkesinin bizatihi kamu kesiminde uygulanışı konusunda tereddütler uyandırmalı mıdır? Kanımızca, değerlendirme ihtiyatlı yapılmalı ve işkollarının özellikleri ile buralarda çalışan erkek ve kadınlar arasındaki nitelik farklılıkları hesaba katılmalıdır.

Ç. Kadın İşçilerin Ücretlerine İlişkin Değerlendirme

Kadın işçilerle erkek işçiler arasındaki ücret farklılıklarını etkileyen iktisadi ve iktisat dışı faktörlere konunun başında değinilmiş; iktisadi faktörlerin başında ise kadın işgücünün erkek işgücüne göre daha niteliksiz olmasının geldiği belirtilmişti. Şimdi Türkiye açısından sorunu, kadın işgücünün niteliği

ile bunun ücret düzeyleri üzerindeki etkisi itibariyle iki ana başlık altında değerlendirmeye çalışalım.

Kadın işgücünün niteliğinin hangi ölçütlere göre belirleneceği, önemli bir metodolojik sorun teşkil etmektedir. Alternatif çözüm yollarından biri, soruna formel eğitim düzeylerindeki farklılık aracılığıyla yaklaşmaktır.³⁵ Türkiye'de kadınların eğitim düzeylerinde formel anlamdaki düşüklük; okuma - yazma oranları ile değişik düzeylerdeki okullaşma oranlarının düşüklüğüne ilişkin veriler aracılığıyla saptanabilmektedir. Örneğin 6 ve daha yukarı yaştaki kadınların okuma yazma oranı 1955 yılında % 25.5, 1960 yılında % 24.8'di. Aynı yıllar itibariyle erkeklerin okuma yazma oranı ise % 55.8 ve % 53.6 idi. (DİE, 1965b: 78, Tablo 64) Değişik düzeylerdeki kadın okullaşma oranları da, erkek okullaşma oranlarından çok düşüktür. Daha sağlıklı bir değerlendirme ise sadece işgücü içerisinde yer alan kadın ve erkeklerin eğitim düzeylerindeki farklılıklar itibariyle yapılabilir. Örneğin 1960 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, erkek işgücü içerisinde herhangi bir eğitim kurumunu bitirmeyenlerin oranı % 60.19, ilkokul mezunlarının oranı % 32.70'tir. Buna karşılık kadınlar için oranlar aynı yıllar itibariyle sırasıyla % 89.95 ve % 8.63'tür.³⁶ İşgücü içerisinde yer alanların eğitim düzeylerinde cinsiyet itibariyle gözlenen bu farklılıklar, elbette işgücünün niteliği ve sonuç olarak ücret düzeyleri üzerinde de etkili olacaktır. Ayrıca, bu noktada, eğitimin işgücünün niteliği ve ücretler yanında, işgücüne katılma oranını yükseltici etkisini de göz ardı etmemek gerekir.³⁷

Ancak, kadın işgücünün niteliğini salt formel okul eğitimi ile değerlendirmek, kanımızca, eksik ve yanlış olacaktır. Konuyu, okul eğitimi dışındaki eğitim unsurları açısından da değerlendirmek gerekir. Bu unsurlar arasında ise hizmet içi eğitim başta gelmektedir ki, zaten literatürde tartışılan en önemli noktalardan biri de, kadın işgücüne hizmet içi eğitim olanaklarının erkekler kadar sağlanmıyor olmasıdır. Bunun sonuçları ise kadınların işlerinde daha az ilerlemeleri ve ücret düzeylerindeki düşüklük olmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de kadın işgücünün niteliğinin değerlendirilmesine ilişkin görgül araştırmalar yok denecek kadar azdır. Zaim'in 1950'li ve 1960'lı yıllarda İstanbul sanayiinde yaptığı araştırmalar, kadın işgücünün vasıf itibariyle daha düşük olduğunu, kadınların vasıflı işçilerden çok yarı-vasıflı ve vasıfsız işçiler arasında yoğun olduğunu ortaya koymaktadır (ZAIM, 1971: 268-276). Burada ilginç olan bir nokta da, birçok iktisadi faaliyet alanı itibariyle kadın işçiler arasında usta ve ustabaşlarının yok denecek kadar az olmasıdır (ZAIM, 1971: 271). 1950'li yıllarda gerçekleştirilen ücret istatistikleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. 1957

35 Böyle bir yaklaşım için, bakınız (KAZGAN, 1979: 170). Kazgan, okur - yazar olmayan ve ilkokul mezunlarını vasıfsız; ortaokul ve lise mezunlarını orta derecede vasıflı ve teknik öğretim ile yüksek öğretim kurumu mezunlarını tam vasıflı olarak nitelendirmektedir.

36 (DİE, 1964a: 248, 251, Tablo 35)'ten hesaplanmıştır.

37 Konuya ilişkin değerlendirmeler için, bakınız, (KAZGAN, 1979: 167-168).

Anketi'ne göre kadın işçilerin en yoğun çalıştığı faaliyet kollarında ustabaşı, teknisyen ve sürveyan sayısı erkekler ve kadınlar için sırasıyla gıdada 1 218 ve 60; tütünde 727 ve 81; mensucatta 1 746 ve 25'tir. Toplam içerisinde kadınların oranı ise sırasıyla % 4.69, % 10.02 ve % 1.41 olmaktadır. Kadın - erkek ücret farklılıkları bu kategoride daha da fazladır ve kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı gıdada % 53, tütünde % 48, mensucatta ise % 55'tir.³⁸

Kanımızca, burada iktisadi ve iktisadi olmayan faktörlerin iç içe geçtiği bir durum söz konusudur. Kadın işçilerin en yoğun çalıştığı ve aralarında vasıflı işgücünün de bulunduğu faaliyet kollarında yüksek ücretli çalışan kategorileri içerisinde kadın oranlarının bu kadar düşük olması, kanımızca salt iktisadi gerekçelerle açıklanamaz. Diğer işçiler üzerinde denetim ve kısmi yönetim yetkileri olan bu kategoriler, kanımızca Türk toplumunun kadının erkeğin üzerinde denetici ve yönetici olmaması yargılarına göre biçimlendirilmiştir. Buna bağlı olarak, literatürde tartışıldığı gibi, aynı vasfa sahip işgücü içerisinde bile meslekte ilerleme itibariyle farklılıklar oluşmakta, bu da tekrar ücret farklılıkları üzerinde etken olmaktadır.

Kadın işgücünün nitelik sorununun sektörel açıdan ve değişik iktisadi faaliyet alanları itibariyle değerlendirilmesi de yararlı olacaktır. Kadın işgücünün sektörel dağılımına ilişkin olarak, daha önce verilen bilgiler, Türkiye'de kadınların geleneksel olarak kadın emeğinin yoğun bir biçimde kullanıldığı sanayi kollarında yoğunlaştığını ortaya koymaktaydı. 1957 yılı itibariyle tütün, mensucat ve gıda sanayiinde çalışan kadınların oranı % 92.61'e ulaşmaktadır. 1961 yılında İstanbul sanayi bölgelerinde yapılan bir alan araştırması, sanayi kollarını çalıştırdıkları işçilerin vasıfları itibariyle değerlendirirken; mensucat, gıda ve tütün işkollarını yarı-vasıflı işçilerin en yoğun olduğu faaliyet alanları arasında ele almaktadır.³⁹ Emek yoğun olan bu faaliyet alanları, kuşkusuz yüksek teknik bilgi ve beceri gerektirmemektedir ve genel çizgileriyle formel ve informel eğitim düzeyleri, dolayısıyla işgüçlerinin niteliği düşük olan kadınların buralarda istihdam edilmesi olağandır.

Sorunun ikinci boyutu ise kadın işgücünün niteliği ile ücret düzeylerini bağlantılandırmaktır. Türkiye'de dönem itibariyle cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının ne kadının iktisadi (işgücünün niteliğinden ve verimliliğinden

38 (BİUM, 1960: 5-7)'deki verilerden hesaplanmıştır. Aralık 1956 Anketi'ne göre ise ustabaşı, teknisyen ve sürveyan sayısı erkekler ve kadınlar için sırasıyla gıdada 890 ve 207; tütünde 589 ve 43; mensucatta 1513 ve 46'dır. Toplam içerisinde kadınların oranı ise sırasıyla % 19, % 7 ve % 3 olmaktadır. Kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı gıdada % 37, tütünde % 77, mensucatta ise % 49'dur. Bakınız (BİUM, 1959: 11).

39 Bakınız (ZAIM, 1971: 284, 126. Cetvel). Zaim tütün işkolundaki kadınların ustabaşı ve usta olmadıkları halde el melekesi itibariyle vasıflı kabul edildiklerini, oysa bilimsel açıdan bu kadın işçilerin yarı-vasıflı olarak kabul edilmelerinin daha uygun olacağını belirtmektedir. Bakınız, (ZAIM, 1971: 269).

kaynaklanan), ne kadarının iktisadi olmayan faktörlerden kaynaklandığını değerlendirmede yardımcı olacak araştırmalar ve bilgiler yok denecek kadar azdır. Sabahaddin Zaim'in 1954 yılında İstanbul'da mensucat sanayiinde yaptığı görgül araştırma bize değerli ipuçları sunmaktadır. Zaim'in verdiği 1954 yılı rakamlarına göre kadın işçi ücretinin erkek işçi ücretine oranı % 70, çocuk işçi ücretinin erkek işçi ücretine oranı ise % 62'dir. Zaim'in değerlendirmeleri, ücret farklılıklarının "Aynı işi yapan erkeğe kıyasen müstahsiliyet nisbetinin az oluşundan ve münhasıran cinsiyet farkından, yani müsavi işe müsavi ücret prensibinin tatbik edilemeyeşinden" kaynaklandığı, yani hem iktisadi faktörlerin, hem de iktisat dışı faktörlerin rol oynadığı doğrultusundadır (ZAIM, 1956: 232). Çalışmada sorun, işgücünün niteliği açısından da değerlendirilmektedir: "Ücret farklarının müstahsiliyet ve cinsiyet farkı kadar, çocuk ve kadınların daha ziyade yarı vasıflı ve vasıfsız işlerde çalışmalarından ileri geldiği görülmüştür. Vasatın çok fevkinde ücret alan yüksek vasıflı işçilerin umumiyetle erkek oluşu, kadınların ise yarı - vasıflı ve vasıfsız zümre arasında mütemerkiz bulunuşu, vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki ücret farkının kısmen hafiflemiş şekilde (zira vasıflı kadın ve vasıfsız erkek işçi de vardır) kadın ve erkek işçi ücretlerindeki fark şeklinde tezahür etmesine sebep olmuştur." (ZAIM, 1956: 233).⁴⁰

Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını, sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık kurumları çerçevesinde de değerlendirmek icap eder. Çünkü, ücret düzeyleri üzerinde etkide bulunan etkenler arasında, bu kurumlar da bulunmaktadır. Evrensel bir eğilim olarak, kadınların sendikalaşma ve toplu pazarlık kurumundan yararlanma düzeyleri, erkeklere göre daha düşüktür. Sendikalarla ücret düzeyleri arasında pozitif bir korelasyon olduğu için, bu diğer nedenler yanında kadın işçi ücretlerinin daha düşük olmasına etki yapan faktörlerden biri olmaktadır. Türkiye'de 1970'li yıllarda yapılan bir çalışma, çok güçlü olmamakla birlikte, kadın işçilerin oranı arttıkça toplu sözleşmeyle kapsanan işçilerin oranının azaldığını ortaya koymaktadır (KAZGAN, 1979: 163). 1950'li yıllar itibariyle ise Türkiye'de yetkin bir sendikacılık hareketi olmasa da sendikalar iş ihtilafı çıkararak, ücret düzeylerini bir ölçüde etkileme olanağına sahiptiler. Dönem itibariyle kadınların sendikalaşma oranlarına ilişkin nicel veriler mevcut olmamakla birlikte, döneme ilişkin bir değerlendirmede kadınların ücretlerindeki düşüklüğün nedenlerinden birinin "...erkek işçilere nazaran daha fazla sendikalar dışında kaldıklarından nisbî kollektif müzakere kudretlerinin daha az olması" olduğu belirtilmektedir (TALAS, 1960: 48).

40 Zaim'in 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yapmış olduğu ve bu defa tüm sanayi kollarını kapsayan bir çalışması da bu sonucu teyid etmektedir. Bakınız, (ZAIM, 1971: 268 vd.).

SONUÇ

Türkiye'de 1950-1965 dönemine ilişkin incelemelerimiz, kadın emeğinin temel özelliklerinin, en genel çizgileriyle Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal gelişme düzeyiyle tekabülîyet içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Kadınlar, Türkiye'nin gelişme düzeyindeki diğer ülkelerde olduğu gibi, ağırlıklı olarak tarım kesiminde ve ücretsiz aile işçisi statüsü içerisinde çalışmaktadırlar; gelişmekte olan sanayi ve hizmetler sektöründeki payları çok düşüktür; bu kesimlerde de daha çok geleneksel olarak "kadın işi" olarak nitelenen faaliyet kollarında ve mesleklerde istihdam edilmektedirler. Dönem itibariyle bu durumun, kadının eğitim düzeyi ile yakından bağlantılı olduğu saptanabilmektedir. Dönem içerisinde işgücü içerisinde yer alan kadınların okuma-yazma oranları ve değişik düzeylerdeki okullaşma oranları, zaten genel olarak düşük olan Türkiye ortalamasının çok altındadır. Bu eğitim düzeyi, kadınların gelişmekte olan sanayi ve hizmetler kesiminde istihdam edilmelerini zorlaştırdığı gibi, bu kesimlerde çalışamama da, kadınların iş deneyimi kazanmalarını ve hizmet içi eğitim olanaklarından yararlanmalarını sınırlayarak, bir fasit dairenin oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Kadınların okul ve okul dışı eğitim düzeylerinin düşüklüğü, nitelik kazanmalarını da sınırlayacak, bunun önemli sonuçlarından biri ise ücret düzeylerinin düşüklüğü olacaktır. Veriler, hemen her kesim ve faaliyet kolu itibariyle kadın işçilerin ücretlerinin erkeklerden çok daha düşük olduğunu ortaya koymuştur. Dönem itibariyle büyük ölçüde işgücünün niteliği ve verimlilikle bağlantılandırılabilir bu ücret farklılığı üzerinde, Türkiye'de ücret eşitliğini sağlamaya yönelik hukuksal düzenlemelerin ve buna yönelik denetimin yetersizliği yanında toplumsal değer yargılarının da etken olduğu söylenebilir.

Çalışmamız, genel çizgileriyle Türkiye'nin dönem içerisindeki ekonomik ve toplumsal koşullarına tekabül eden bu gelişmelerin yanı sıra, kadın emeğinin kendine özgü bir dinamizm taşıdığını da ortaya koymaktadır. Kadınlar, sınırlı gibi görünse de, sanayi ve hizmetler ile kamu kesiminde giderek artan biçimde ücretlilik statüsü içerisinde yer almaktadırlar. Bu dinamizmin resmi istatistikler aracılığıyla gözlenemeyen bir boyutu da vardır. Ücretli kadın emeğinin, özellikle kırsal kesimde tarım dışı faaliyetlerde ve kentsel kesimde; istatistiklerde görünmeyen belirgin bir yeri bulunmaktadır. 1960 sonrası dönemde, Türkiye'nin değişen ve gelişen koşulları içerisinde, ücretli kadın emeği yeni boyutlar kazanarak varlığını geliştirmeye devam edecektir.

Kaynakça

I. Kitap ve Makaleler

- ABADAN-UNAT, Nermin (Derleyen) (1979), *Türk Toplumunda Kadın* (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Demeđi Yayını).
- AKSOY, Suat (1969), *Tarımda İş Hukuku* (Ankara: Türk Ziraat Ekonomi Demeđi Yayını).
- ALTAN, Ömer Zühtü (1980), *Kadın İşçiler ve Türkiye'de Kadın İşçilerin 1475 Sayılı İş Kanunu İle Korunması* (Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını).
- AYATA, Sencer (1987), *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı* (Ankara: Yurt Yayınları).
- BULUTAY, Tuncer (1995), *Employment, Unemployment and Wages in Turkey* (Ankara: International Labour Office - State Institute of Statistics).
- CHIPLIN, Brian / SLOANE, Peter J. (1980) "Sexual Discrimination in the Labour Market," AMSDEN, Alice H. (Editör), *The Economics of Women and Work* (Suffolk: Penguin Books): 283-321.
- CİLLOV, Halük (1972), *Türkiye Ekonomisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
- ÇİTÇİ, Oya (1979), "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler," Nermin Abadan-Ünat (Derleyen), *Türk Toplumunda Kadın* (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneđi Yayını): 241-270.
- EKİN, Nusret (1968), *İşgücü ve Ekonomik Gelişme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
- ELDEM, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Telkik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, İkinci Baskı).
- GÜLMEZ, Mesut, "Türk Kamu Görevlilerinin Sayısal Evrimi," *Amme İdaresi Dergisi* (Cilt:6, Sayı:3, Eylül 1973): 27-47.
- KANBOLAT, Yahya (1963), *Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).
- KAZGAN, Gülten (1979), "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo - Ekonomik Statüsü," Nermin Abadan-Ünat (Derleyen), *Türk Toplumunda Kadın* (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Demeđi Yayını): 155-189.
- KESSLER, Gerhard (1945), *İktisadi Siyaset* (İstanbul: Gençlik Kitabevi Neşriyatı).
- KÜTAL, Metin (1969), *Teorik Esasları ve Tatbikatı Bakımından Asgari Ücret* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul).
- MAKAL, Ahmet (1997), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- MAKAL, Ahmet (1999), *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- MOORE, Laurence S. (1995), "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri," Clarence Richard Johnson (Editör); *İstanbul 1920* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 147-174 (Çeviren: Sönmez Taner).
- ÖKÇÜN, Gündüz (Yayına Hazırlayan) (1970), *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistikleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).
- ÖNCÜ, Ayşe (1979), "Üzmen Mesleklerde Türk Kadını," Nermin Abadan-Ünat (Derleyen), *Türk Toplumunda Kadın* (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Demeđi Yayını): 271-286.
- REYNOLDS, Lloyd G. (1974), *Labor Economics and Labor Relations* (London: Prentice Hall, 6th Edition).
- SAYMEN, Ferit Hakkı (1954), *Türk İş Hukuku* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası).

- TALAS, Cahit (1960), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politika Meseleleri (1920-1960)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).
- TALAS, Cahit (1990), *Toplumsal Politika* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- TOPRAK, Zafer (1982), *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)* (Ankara: Yurt Yayınları).
- TOPRAK, Zafer (1995), *İktisat - Terakki ve Devletçilik* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- TÜMERTEKİN, Erol (1967), *İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını).
- TÜRKAY, Orhan (1968), *Gizli İşsizlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).
- TÜRKİYE İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONU (TÜRK-İŞ) (1978), *Asgari Ücret* (Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayını).
- TÜTENGİL, Cevit Orhan (1975), *Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları* (İstanbul: Gerçek Yayınevi).
- VATTER, Sherry (1995), "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914," QUATAERT, Donald / ZÜRCHER, Erik Jan (Editörler), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic: 1839-1950* (London: Tauris Academic Studies): 35-58.
- WACHTEL, Howard M. (1992), *Labor and the Economy* (Fort Worth: The Dryden Press, Third Edition).
- YASA, İbrahim (1966), *Ankara'da Gecekondu Aileleri* (Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları).
- ZALM, Sabahaddin (1956), *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
- ZALM, Sabahaddin (1971), *Bölge ve Şehir Planlaması Yönünden İstanbul Sanayi Bölgeleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).
- ZEKİ, M. (1930), *Mıntıkamızın Kitabı, Cilt I* (İzmir: İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Yayını).

II. Kurum Yayınları

- AMERİKAN TÜRKİŞ INVESTMENT KORPOREŞÖN (Tarihsiz), *Büyükdere Kibrit Fabrikası Dahili Talimatnamesi*.
- BAŞBAKANLIK İSTATİSTİK GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (BİGM) (1945), *İş İstatistikleri* (Ankara).
- BİGM (1948), *Memurlar İstatistiği, 31 Ocak 1946* (İstanbul).
- BİGM (1961a), *1950 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları* (İstanbul).
- (BİGM (1961b), *1955 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları* (İstanbul).
- BİGM (1961c), *Memur İstatistikleri, 1939-1960* (Ankara).
- BAŞVEKALET İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ (BİUM) (1939), *1938 Memurlar İstatistiği* (Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası).
- BİUM (1959), *İşçi Ücretleri Anketi, Aralık 1956* (Ankara).
- BİUM (1960), *İşçi Ücretleri Anketi, Ağustos 1957* (Ankara).
- BAŞVEKALET UMUMİ MURAKABE HEYETİ (BÜMH) (1955), *İş ve İşçi Bulma Kurumu 1954 Yılı Raporu* (Ankara).
- ÇALIŞMA VEKALETİ (ÇV) (1947), *Çalışma Dergisi* (Yıl:2, Sayı:24, Kasım - Aralık 1947).
- ÇALIŞMA BAKANLIĞI (ÇB) (1978), *Çalışma Dergisi* (Ekim 1978).

- DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (DİE) (1964a), *1960 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları* (Ankara).
- DİE (1964b), *İstatistik Yıllığı, 1960-1962* (Ankara).
- DİE (1965a), *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları* (Ankara).
- DİE (1965b), *İstatistik Yıllığı 1964-1965* (Ankara).
- DİE (1965c), *Devlet Personel Sayımı I - Genel ve Katma Bütçeli Daireler - Aralık 1963* (Ankara).
- DİE (1966), *Devlet Personel Sayımı II - Özel İdareler ve Belediyeler - Eylül 1964* (Ankara).
- DİE (1967), *Devlet Personel Sayımı III - Kamu İktisadi Teşebbüsleri - Temmuz 1965* (Ankara).
- DİE (1969), *1965 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri* (Ankara).
- DİE (1973), *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı* (Ankara).
- DİE (1995), *İstatistiklerle Kadın, 1927-1992* (Ankara).
- İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (İİBK) (1959), *Akdeniz Bölgesi İş Gücü Anketi Raporu (Çoğaltma)* (Ankara).
- İİBK (1962), *Ege Bölgesi İşgücü Anketi Raporu (Çoğaltma)*, (Ankara).
- İŞÇİ SİGORTALARI KURUMU (İSK) (1956), *1955 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1957), *1956 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1958), *1957 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1959), *1958 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1960), *1959 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1961), *1960 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1962), *1961 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1963), *1962 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).
- İSK (1964), *1963 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri* (Ankara).